1-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING VAZIFALARI. TARIXIY GEOGRAFIYANING ASOSIY BO‘LIMLARI

Asosiy savollar:

1. Tarixiy geografiyaning metodi, predmeti va vazifalari
2. Tarixiy kartografik va geografik tadqiqotlar tarixshunosligi
3. Tarixiy geografiyaning asosiy bo‘limlari: tabiiy tarixiy geografiya
4. Aholi tarixiy geografiyasi, xo‘jalik (iqtisodiy) tarixiy geografiyasi

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Tarixiy geografiya, tarixiy makon, geografik muhit, tarixiy kartografiya, tadqiqot metodlari, tarixshunoslik, tarixiy xaritalar, tabiiy tarixiy geografiya, iqlim, relyef, aholi geografiyasi, demografik jarayonlar, migratsiya, urbanizatsiya, xo‘jalik geografiyasi, iqtisodiy munosabatlar, savdo yo‘llari, tarixiy manbalar.

1-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy geografiya tarix fanining muhim yordamchi va fanlararo yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi geografik joylashuvi, tabiiy muhit bilan o‘zaro munosabatlari, aholi manzilgohlari, davlatlarning hududiy chegaralari, xo‘jalik faoliyati hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning makon va zamon doirasidagi o‘zgarishlarini o‘rganadi. Mazkur fan tarixiy voqea va hodisalarni faqat xronologik ketma-ketlikda emas, balki ular sodir bo‘lgan geografik hudud, tabiiy sharoit va makon bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan tarixiy geografiya tarix va geografiya fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlab, tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlashda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi insoniyatning qadimgi davrlardan boshlab geografik makon, tabiiy sharoit va tarixiy voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashga bo‘lgan intilishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Qadimgi yunon olimlari Gerodot, Strabon, Eratosfen va Ptolemey asarlarida turli xalqlarning yashash hududlari, tabiiy-geografik sharoiti, xo‘jalik mashg‘ulotlari, savdo yo‘llari va siyosiy chegaralari haqida muhim ma’lumotlar uchraydi. Xususan, Gerodotning «Tarix» asarida qadimgi xalqlarning joylashuvi, urf-odatlari va geografik muhiti haqida ma’lumotlar berilgan bo‘lsa, Strabonning «Geografiya» asarida hududlarning tabiiy xususiyatlari, aholisi va tarixiy taraqqiyoti o‘zaro bog‘liq holda tasvirlangan. Ushbu asarlar tarixiy geografik bilimlarning rivojlanishiga asos bo‘lgan muhim yozma manbalar hisoblanadi.

Tarixiy geografiyaning predmeti jamiyat taraqqiyotining muayyan tarixiy bosqichlarida geografik makonning holati, undan foydalanish shakllari hamda

tabiiy va ijtimoiy omillar ta’sirida yuz bergan hududiy o‘zgarishlarni o‘rganishdan iborat. Bunda tarixiy davlatlar va ularning chegaralari, ma’muriy-hududiy tuzilishi, aholi joylashuvi, migratsiya jarayonlari, shahar va qishloqlarning shakllanishi, savdo-iqtisodiy aloqalar, sug‘orish tizimlari hamda tabiiy landshaftlarning o‘zgarishi alohida tadqiqot obyektlari sifatida namoyon bo‘ladi. Tarixiy geografiya tarixiy hodisalarning qayerda sodir bo‘lganini aniqlash bilan cheklanmaydi, balki ularning aynan shu hududda yuzaga kelish sabablari, geografik omillar bilan bog‘liqligi va keyingi tarixiy jarayonlarga ko‘rsatgan ta’sirini ham tahlil qiladi.

Mazkur fanning obyekti esa insoniyat jamiyati faoliyat yuritgan tarixiy-geografik makon, ya’ni turli davrlardagi tabiiy va antropogen landshaftlar, aholi manzilgohlari, siyosiy-hududiy birliklar hamda xo‘jalik hududlaridan iborat. Predmet va obyekt o‘rtasidagi farq shundaki, obyekt tarixiy-geografik voqelikning o‘zini ifodalasa, predmet ushbu voqelikdagi hududiy o‘zgarishlar, tarixiy qonuniyatlar va o‘zaro aloqalarni o‘rganishga qaratiladi. Shu sababli tarixiy geografiya tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar, kartografik materiallar, toponimik ma’lumotlar va tabiiy-geografik dalillarni birgalikda o‘rganishga asoslanadi. Tarixiy geografiyaning metodologik asosini tarixiylik, ilmiy xolislik, tizimlilik, qiyosiy tahlil, sabab-oqibat bog‘liqligi va kompleks yondashuv tamoyillari tashkil etadi. Tarixiylik tamoyili muayyan hududning geografik holatini o‘sha davrning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlari bilan bog‘liq holda o‘rganishni talab qiladi. Ilmiy xolislik tamoyili esa tarixiy-geografik jarayonlarni ishonchli manbalar asosida, subyektiv qarashlardan imkon qadar xoli ravishda yoritishni nazarda tutadi. Tizimlilik tamoyili geografik makonning tabiiy, demografik, iqtisodiy va siyosiy tarkibiy qismlarini bir-biridan ajratmagan holda, yaxlit tarixiy tizim sifatida tadqiq etishga imkon beradi.

Tarixiy geografiyada qo‘llaniladigan asosiy metodlardan biri tarixiy-qiyosiy metod hisoblanadi. Ushbu metod yordamida muayyan hududning turli tarixiy davrlardagi geografik holati, aholisi, siyosiy chegaralari va xo‘jalik tizimi o‘zaro taqqoslanadi. Masalan, Movarounnahr hududining qadimgi davr, ilk o‘rta asrlar va rivojlangan o‘rta asrlardagi siyosiy-geografik tuzilishini qiyosiy o‘rganish orqali hududiy boshqaruv, aholi joylashuvi va iqtisodiy markazlarning o‘zgarish dinamikasini aniqlash mumkin. Mazkur metod tarixiy jarayonlarning davomiyligi, o‘zgaruvchanligi va hududiy tafovutlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Tarixiy-kartografik metod ham tarixiy geografiyaning asosiy tadqiqot usullaridan biri hisoblanadi. Bu metod qadimgi xaritalar, geografik tavsiflar, tarixiy atlaslar va zamonaviy kartografik materiallarni o‘zaro solishtirish asosida tarixiy hududlarning joylashuvi, chegaralari, savdo yo‘llari va aholi manzilgohlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tarixiy xaritalar orqali muayyan davrda mavjud bo‘lgan davlatlar, shaharlar, daryolar, tog‘ tizmalari va iqtisodiy

markazlarning geografik o‘rnini tasavvur qilish mumkin. Biroq qadimgi xaritalardagi masofalar, yo‘nalishlar va joy nomlari har doim ham zamonaviy geografik ma’lumotlarga mos kelavermaydi. Shu bois kartografik ma’lumotlarni yozma va arxeologik manbalar bilan qiyosiy tekshirish zarur hisoblanadi.

Tarixiy geografiyada manbashunoslik metodi alohida o‘rin tutadi. Chunki qadimgi va o‘rta asrlarga oid geografik ma’lumotlarning katta qismi tarixiy yilnomalar, sayohatnomalar, geografik risolalar, davlat hujjatlari va boshqa yozma manbalarda saqlanib qolgan. Ushbu manbalarni tahlil qilish orqali qadimgi shaharlar, viloyatlar, savdo yo‘llari va siyosiy markazlarning joylashuvini aniqlash mumkin. Masalan, arab-fors geograflari Istaxriy, Ibn Havqal va Muqaddasiy asarlarida Movarounnahrning tarixiy viloyatlari, shaharlari, yo‘llari, tabiiy sharoiti va xo‘jalik hayotiga oid muhim ma’lumotlar mavjud. Bunday ma’lumotlarni o‘rganishda manbaning yaratilgan davri, muallifning maqsadi, foydalanilgan axborotlarning ishonchliligi va geografik nomlarning tarixiy o‘zgarishlarini hisobga olish talab etiladi.

Tarixiy geografiya tadqiqotlarida arxeologik va toponimik metodlardan ham keng foydalaniladi. Arxeologik metod qadimgi manzilgohlar, qal’alar, sug‘orish inshootlari, yo‘llar va xo‘jalik obyektlarining moddiy qoldiqlarini o‘rganish orqali tarixiy-geografik muhitni tiklash imkonini beradi. Toponimik metod esa joy nomlarining kelib chiqishi, tarixiy shakllari, ma’no-mazmuni va hududiy tarqalishini tadqiq etishga asoslanadi. Ayrim qadimgi shahar va qishloqlarning nomlari tarixiy manbalarda turlicha shakllarda uchrashi mumkin. Shu sababli toponimik ma’lumotlarni lingvistik, arxeologik va kartografik dalillar bilan solishtirish tarixiy geografik tadqiqotlarning aniqligini oshiradi.

Zamonaviy tarixiy geografiyada geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash, raqamli kartografiya va fazoviy tahlil metodlarining ahamiyati ortib bormoqda. Ushbu texnologiyalar tarixiy xaritalarni zamonaviy geografik koordinatalar bilan bog‘lash, qadimgi aholi manzilgohlarining joylashuvini aniqlash, tarixiy yo‘llar va sug‘orish tarmoqlarini rekonstruksiya qilish hamda hududiy o‘zgarishlarni turli davrlar kesimida taqqoslash imkonini beradi. Tarixiy geografiyaning zamonaviy metodologiyasida arxiv manbalari, dala kuzatuvlari va geografik axborot tizimlaridan birgalikda foydalanish muhim ilmiy yondashuv sifatida qaraladi[1].

Tarixiy geografiyaning asosiy vazifalaridan biri muayyan tarixiy davrning geografik manzarasini ilmiy asosda qayta tiklashdan iborat. Bu jarayonda tarixiy davlatlarning chegaralari, ma’muriy-hududiy bo‘linishi, shahar va qishloqlar tarmog‘i, aholining joylashuvi, tabiiy resurslardan foydalanish shakllari hamda iqtisodiy aloqalar tizimi o‘rganiladi. Shuningdek, tabiiy muhitning jamiyat

[1] Wilson R. Historical Geography // Oxford Bibliographies in Geography. — Oxford: Oxford University Press, 2014

taraqqiyotiga ta’siri, inson faoliyati natijasida landshaftlarning o‘zgarishi, migratsiya jarayonlari va urbanizatsiyaning tarixiy bosqichlarini aniqlash ham mazkur fanning muhim vazifalari qatoriga kiradi. Tarixiy geografiyaning yana bir muhim vazifasi tarixiy voqealar va geografik sharoit o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashdir. Tabiiy to‘siqlar, daryo vodiylari, tog‘ dovonlari, cho‘l hududlari va unumdor vohalar qadimgi davlatlarning shakllanishi, aholi joylashuvi, harbiy yurishlar hamda savdo-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Biroq tarixiy jarayonlarni faqat tabiiy-geografik omillar bilan izohlash to‘g‘ri emas. Chunki jamiyat taraqqiyotida siyosiy boshqaruv, texnologik imkoniyatlar, iqtisodiy munosabatlar va madaniy aloqalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan tarixiy geografiya tabiiy va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’sirini kompleks o‘rganishni talab qiladi.

O‘zbekiston tarixini tadqiq etishda tarixiy geografiyaning ilmiy-amaliy ahamiyati nihoyatda kattadir. Xususan, Xorazm, So‘g‘d, Baqtriya, Choch, Farg‘ona va Ustrushona kabi tarixiy-geografik hududlarning chegaralari, tabiiy sharoiti, aholi manzilgohlari va xo‘jalik tizimini o‘rganish orqali mintaqadagi davlatchilik jarayonlari, shaharsozlik madaniyati va iqtisodiy munosabatlarning shakllanishini chuqurroq anglash mumkin. Amudaryo va Sirdaryo havzalarida qadimgi sug‘orish tizimlarining vujudga kelishi, vohalarda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi hamda karvon yo‘llari bo‘ylab savdo markazlarining shakllanishi tarixiy geografik tadqiqotlar uchun muhim masalalar hisoblanadi. Tarixiy geografiyaning ilmiy vazifalari tarixiy hududlarni tavsiflash bilangina cheklanmay, ularning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashni ham qamrab oladi. A.R.H. Baker tarix va geografiya o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni tadqiq etar ekan, makon, tabiiy muhit, landshaft va mintaqaviy jarayonlarni tarixiy tahlil bilan uyg‘unlashtirishning ahamiyatini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuv tarixiy geografiyani tarixiy voqealarning hududiy joylashuvini qayd etuvchi fan sifatida emas, balki makon va zamon o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganuvchi mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida tushunishga imkon beradi[2].

Shunday qilib, tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarning makon va zamon doirasidagi rivojlanishini, jamiyat va tabiiy muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni hamda hududiy o‘zgarishlarning tarixiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi muhim fan hisoblanadi. Uning predmeti tarixiy-geografik jarayonlar va ularning hududiy xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan bo‘lsa, metodlari yozma, arxeologik, kartografik, toponimik va zamonaviy geoinformatsion ma’lumotlarni kompleks tahlil qilishga asoslanadi. Fanning asosiy vazifasi esa o‘tmishdagi geografik makonni ilmiy jihatdan qayta tiklash, tarixiy voqealarning

[2] Baker A. R. H. Geography and History: Bridging the Divide. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 296 p.

hududiy omillarini aniqlash va insoniyat jamiyati taraqqiyotining geografik xususiyatlarini yoritishdan iboratdir.

2-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy kartografik va geografik tadqiqotlar tarixshunosligi insoniyatning geografik makon haqidagi tasavvurlari, xaritachilik bilimlarining shakllanishi, tarixiy hududlarni o‘rganish usullarining takomillashuvi hamda geografik tadqiqotlarning turli davrlardagi rivojlanish bosqichlarini o‘rganuvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Mazkur yo‘nalish tarixiy geografiya va kartografiya fanlarining shakllanish jarayonini, ularning nazariy-metodologik asoslarini, geografik bilimlarning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini hamda olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy merosni tahlil qilishga qaratilgan. Tarixiy kartografik tadqiqotlar tarixshunosligi qadimgi xaritalarning yaratilish tarixi, ularning mazmuni, ilmiy aniqligi, geografik obyektlarni tasvirlash usullari va keyingi davr kartografiyasiga ko‘rsatgan ta’sirini o‘rgansa, geografik tadqiqotlar tarixshunosligi geografik bilimlarning to‘planishi, geografik kashfiyotlar, sayohatlar va ilmiy maktablarning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq etadi. Tarixiy kartografik bilimlarning dastlabki shakllanishi qadimgi sivilizatsiyalar taraqqiyoti bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Xitoy va Hindiston hududlarida yer maydonlarini hisobga olish, sug‘orish tizimlarini boshqarish, aholi manzilgohlarini belgilash va savdo yo‘llarini aniqlash ehtiyojlari dastlabki kartografik tasvirlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Mesopotamiyada loy taxtachalarga tushirilgan geografik tasvirlar, qadimgi Misrda yer o‘lchash va hududiy chegaralarni belgilashga oid chizmalar kartografik tafakkurning ilk ko‘rinishlari sifatida baholanadi. Ushbu tasvirlar zamonaviy xaritalar darajasidagi aniqlikka ega bo‘lmagan bo‘lsa-da, geografik obyektlarning o‘zaro joylashuvi va hududiy munosabatlarini ifodalashga qaratilganligi bilan tarixiy ahamiyat kasb etadi.

Qadimgi yunon olimlari faoliyati kartografiya va geografiya tarixida yangi ilmiy bosqichni boshlab bergan. Miletlik Anaksimandr, Gekatey, Gerodot, Eratosfen, Strabon va Klavdiy Ptolemey geografik bilimlarning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan. Anaksimandr qadimgi yunon dunyosida geografik xarita yaratish bilan bog‘liq dastlabki olimlardan biri sifatida tilga olinadi. Gekatey esa geografik tasavvurlarni tizimlashtirishga intilgan. Gerodotning «Tarix» asarida turli xalqlar yashagan hududlar, daryolar, dengizlar, tabiiy sharoit va savdo yo‘llari haqida qimmatli ma’lumotlar mavjud. Eratosfen Yer aylanasining uzunligini matematik hisoblashga uringan, geografik koordinatalar va hududiy masofalarni ilmiy asosda aniqlashga hissa qo‘shgan. Strabonning «Geografiya» asari esa qadimgi dunyo mamlakatlari, xalqlari va hududlari haqidagi tarixiy-geografik bilimlarni umumlashtirgan muhim manbalardan biri hisoblanadi. Klavdiy Ptolemeyning

«Geografiya» asari antik kartografiya tarixida alohida o‘rin egallaydi. Unda geografik obyektlarning joylashuvini kenglik va uzunlik koordinatalari asosida belgilash, xaritalarni matematik usullar yordamida tuzish va geografik makonni tizimli tasvirlash masalalari yoritilgan. Ptolemeyning geografik qarashlari keyingi asrlarda Vizantiya, islom dunyosi va Yevropa kartografiyasining rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Uning ayrim geografik ma’lumotlari zamonaviy ilmiy o‘lchovlarga mos kelmasa-da, koordinatalarga asoslangan kartografik tasvirlash usuli ilmiy xaritachilik taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlarda qadimgi xaritalar faqat geografik axborot manbasi sifatida emas, balki o‘sha davr jamiyatining dunyoqarashi, siyosiy tasavvurlari va ilmiy bilimlarini aks ettiruvchi tarixiy hujjat sifatida ham baholanadi[3].

O‘rta asrlarda tarixiy-geografik va kartografik bilimlarning rivojlanishida musulmon Sharqi olimlarining ilmiy faoliyati muhim o‘rin tutgan. VIII–XII asrlarda Bag‘dod, Buxoro, Samarqand, Xorazm va boshqa ilmiy markazlarda astronomiya, matematika, geografiya hamda kartografiyaga oid tadqiqotlar rivojlangan. Xususan, Muhammad al-Xorazmiyning «Kitob surat al-arz» asari geografik obyektlarning koordinatalari, shaharlar, daryolar, dengizlar va tog‘larning joylashuviga oid ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan. Ushbu asar antik geografik merosni qayta ishlash va yangi ilmiy ma’lumotlar bilan boyitish jarayonining muhim namunalaridan biri hisoblanadi. Al-Xorazmiy faoliyati geografiya va matematika fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarning mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Abu Rayhon Beruniy geografik va kartografik tadqiqotlar tarixida alohida mavqega ega bo‘lgan buyuk qomusiy olimlardan biridir. Uning «Geodeziya», «Hindiston» va «Qonuni Mas’udiy» kabi asarlarida Yerning shakli va o‘lchamlari, geografik koordinatalarni aniqlash, shaharlar orasidagi masofalarni hisoblash, geografik joylashuv va tabiiy sharoit masalalari keng yoritilgan. Beruniy geografik tadqiqotlarda matematik hisoblash, astronomik kuzatish va qiyosiy tahlil usullaridan foydalangan. Uning ilmiy qarashlari geografik obyektlarning joylashuvini aniqroq belgilash, geografik makonni matematik asosda tasvirlash va tabiiy hodisalarni ilmiy izohlashda katta ahamiyat kasb etgan. O‘rta asr arab-fors geografik maktabining rivojlanishida Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy va Idrisiy kabi olimlarning ham xizmatlari katta bo‘lgan. Istaxriyning «Kitob al-masolik va-l-mamolik» asarida mamlakatlar, viloyatlar, shaharlar va savdo yo‘llari haqida ma’lumotlar berilgan. Ibn Havqalning «Surat al-arz» asari geografik tavsiflar va kartografik tasvirlar orqali islom dunyosining turli hududlarini yoritgan.

[3] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p

Muqaddasiyning «Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim» asari esa shaharlar, viloyatlar, aholi, xo‘jalik va savdo aloqalariga oid batafsil ma’lumotlari bilan ajralib turadi. Ushbu asarlar Markaziy Osiyoning o‘rta asrlardagi tarixiy geografiyasini o‘rganishda muhim yozma manbalar hisoblanadi.

XII asrda yashagan Muhammad al-Idrisiyning geografik faoliyati o‘rta asr kartografiyasining muhim yutuqlaridan biri bo‘lgan. Uning 1154-yilda Sitsiliya qiroli Rojer II uchun tayyorlagan geografik asari va xaritalari Yevropa, Osiyo hamda Afrikaning ko‘plab hududlari haqidagi ma’lumotlarni umumlashtirgan. Idrisiy kartografik merosi turli mintaqalar o‘rtasidagi savdo, siyosiy va madaniy aloqalarni o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. XIII–XV asrlarda Yevropa va Osiyoda savdo munosabatlarining kengayishi, dengiz sayohatlari hamda geografik bilimlarning ortishi kartografiya taraqqiyotiga yangi imkoniyatlar yaratgan. Dengiz navigatsiyasi uchun mo‘ljallangan portolan xaritalar qirg‘oq chiziqlari, portlar va dengiz yo‘llarini tasvirlashda muhim vositaga aylangan. Keyinchalik Buyuk geografik kashfiyotlar davrida yangi dengiz yo‘llarining ochilishi, Amerika qit’asining Yevropa geografik bilimlariga kirib kelishi va jahon okeanining o‘rganilishi xaritachilikning rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. XVI asrda Gerard Merkator tomonidan ishlab chiqilgan kartografik proyeksiya dengiz navigatsiyasi va dunyo xaritalarini tuzishda muhim o‘rin egallagan.

XVIII–XIX asrlarda kartografiya va geografiya fanlarining rivojlanishi ilmiy ekspeditsiyalar, geodezik o‘lchash ishlari, topografik tadqiqotlar va davlatlarning hududiy boshqaruv ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Bu davrda geografik xaritalarni yaratishda matematik hisoblash, astronomik kuzatish va geodezik o‘lchovlardan keng foydalanila boshlandi. Natijada geografik obyektlarning joylashuvini aniqroq belgilash, davlat chegaralarini xaritalashtirish, tabiiy resurslarni hisobga olish hamda iqtisodiy hududlarni o‘rganish imkoniyatlari kengaydi. Aleksandr fon Gumboldt va Karl Ritter kabi olimlarning tadqiqotlari geografiyani ilmiy tizim sifatida rivojlantirishda muhim o‘rin tutdi. Ularning geografik hodisalarni o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishga qaratilgan yondashuvlari keyingi tarixiy-geografik izlanishlarning metodologik asoslarini boyitdi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Markaziy Osiyoning tarixiy geografiyasini o‘rganish yangi bosqichga ko‘tarildi. Rossiya imperiyasi tomonidan tashkil etilgan harbiy-topografik ekspeditsiyalar, geografik jamiyatlar va ilmiy tadqiqotlar natijasida Turkiston o‘lkasining tabiiy sharoiti, daryo havzalari, tog‘ tizmalari, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari hamda ma’muriy-hududiy tuzilishiga oid ko‘plab materiallar to‘plandi. P.P. Semyonov-Tyan-Shanskiy, N.A. Seversov, I.V. Mushketov va V.V. Bartold kabi tadqiqotchilarning ilmiy faoliyati mintaqaning geografik va tarixiy-geografik jihatdan o‘rganilishiga sezilarli hissa qo‘shdi. Ayniqsa, V.V. Bartoldning Markaziy Osiyo tarixiga oid

tadqiqotlarida yozma manbalar asosida qadimgi va o‘rta asr shaharlari, viloyatlar, savdo yo‘llari hamda tarixiy hududlarning joylashuvi tahlil qilingan.

XX asrda tarixiy kartografiya mustaqil ilmiy tadqiqot yo‘nalishi sifatida yanada rivojlandi. Tarixiy atlaslar yaratish, turli davrlardagi siyosiy chegaralarni qayta tiklash, aholi migratsiyasi va iqtisodiy jarayonlarni xaritalashtirish ishlari kengaydi. Sovet davrida tarixiy geografik tadqiqotlar arxeologiya, etnografiya, tarixiy toponimika va iqtisodiy geografiya bilan uzviy bog‘liq holda olib borildi. O‘rta Osiyoning qadimgi sug‘orish tizimlari, tarixiy shahar va qishloqlari, madaniy vohalari hamda qadimgi davlatlarning hududiy chegaralarini o‘rganishga katta e’tibor qaratildi. S.P. Tolstovning Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi doirasidagi tadqiqotlari, Ya.G‘. G‘ulomovning Xorazm sug‘orilish tarixiga oid izlanishlari tarixiy-geografik makonni arxeologik va yozma manbalar asosida qayta tiklashda muhim ahamiyat kasb etdi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kartografiya tarixshunosligida xaritalarni faqat geografik ma’lumotlarni aks ettiruvchi vosita sifatida emas, balki muayyan davrning siyosiy, madaniy va ijtimoiy qarashlarini ifodalovchi tarixiy manba sifatida o‘rganish yondashuvi kuchaydi. Bu borada J.B. Harley va David Woodward muharrirligida nashr etilgan ko‘p jildli The History of Cartography asari alohida ahamiyatga ega. Uning birinchi jildida qadimgi va o‘rta asrlar Yevropasi hamda O‘rta dengiz havzasi kartografiyasi, ikkinchi jildining birinchi kitobida esa musulmon Sharqi va Janubiy Osiyo kartografik an’analari tadqiq etilgan. Mazkur fundamental nashr kartografiya tarixini turli sivilizatsiyalarning ilmiy va madaniy taraqqiyoti bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun keng imkoniyat yaratdi[4].

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixiy geografiyasi va kartografiyasini o‘rganishda milliy davlatchilik tarixi, qadimgi madaniy vohalar, tarixiy shaharlar, savdo yo‘llari hamda hududiy-ma’muriy boshqaruv masalalariga e’tibor kuchaydi. Arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar tahlili, tarixiy toponimika va zamonaviy kartografik usullar asosida qadimgi Xorazm, So‘g‘d, Baqtriya, Choch, Farg‘ona va Ustrushona hududlarining tarixiy-geografik xususiyatlarini aniqlash bo‘yicha izlanishlar davom ettirildi. Bu tadqiqotlar tarixiy hududlarning chegaralarini aniqlash, qadimgi manzilgohlarning joylashuvini belgilash hamda urbanizatsiya va xo‘jalik jarayonlarining hududiy rivojlanishini yoritishga xizmat qilmoqda.

Hozirgi davrda tarixiy kartografik tadqiqotlar geografik axborot tizimlari (GIS), sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, masofadan zondlash, raqamli xaritalar va fazoviy ma’lumotlar bazalari yordamida yangi ilmiy bosqichga ko‘tarilmoqda. Ushbu texnologiyalar qadimgi xaritalarni zamonaviy geografik ma’lumotlar bilan

[4] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 2, Book 1: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1992. — 604 p.

taqqoslash, tarixiy manzilgohlar va savdo yo‘llarining taxminiy yo‘nalishlarini rekonstruksiya qilish, tarixiy landshaftlardagi o‘zgarishlarni kuzatish imkonini beradi. Zamonaviy kartografiya tarixshunosligida xaritalarning yaratilish sharoiti, ulardan foydalanish maqsadi, siyosiy va madaniy mazmunini tahlil qilish ham muhim yo‘nalishga aylangan. M.H.Edney kartografiya tarixini o‘rganishda xaritalarni yagona va o‘zgarmas turdagi mahsulot sifatida emas, balki ularning yaratilishi, tarqalishi va qo‘llanilishi bilan bog‘liq tarixiy jarayonlar doirasida tadqiq etish zarurligini asoslaydi[5].

Xulosa qilib aytganda, tarixiy kartografik va geografik tadqiqotlar tarixshunosligi qadimgi sivilizatsiyalarning dastlabki geografik tasavvurlaridan boshlab zamonaviy raqamli kartografiya va geoinformatsion texnologiyalargacha bo‘lgan ilmiy taraqqiyot jarayonini qamrab oladi. Ushbu yo‘nalishning rivojlanishida antik davr olimlari, musulmon Sharqi mutafakkirlari, Yevropa geograflari va zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy merosi muhim o‘rin egallaydi. Tarixiy kartografik manbalarni tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilish tarixiy voqealarning geografik makon bilan bog‘liqligini aniqlash, qadimgi hududlarni rekonstruksiya qilish, tarixiy chegaralar va aholi manzilgohlarining o‘zgarishlarini o‘rganish hamda jamiyat taraqqiyotining hududiy xususiyatlarini ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.

3-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy geografiya insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi geografik makon bilan o‘zaro munosabatlarini, tabiiy muhitning o‘zgarishini, aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati va siyosiy-hududiy jarayonlarning rivojlanishini o‘rganuvchi fan hisoblanadi. Mazkur fan o‘zining tadqiqot obyekti, predmeti va ilmiy vazifalariga ko‘ra bir necha asosiy bo‘limlarga ajratiladi. Ular orasida tabiiy tarixiy geografiya, aholi tarixiy geografiyasi, xo‘jalik yoki iqtisodiy tarixiy geografiya hamda siyosiy tarixiy geografiya muhim o‘rin egallaydi. Ushbu bo‘limlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini har tomonlama o‘rganishga xizmat qiladi. Ayniqsa, tabiiy tarixiy geografiya insoniyat tarixining geografik asoslarini aniqlash, tabiiy muhitning jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini baholash hamda tarixiy landshaftlarning shakllanish va o‘zgarish jarayonlarini tadqiq etishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tabiiy tarixiy geografiya tarixiy geografiyaning muhim tarkibiy bo‘limlaridan biri bo‘lib, muayyan hududning o‘tmishdagi tabiiy-geografik sharoiti, iqlimi, relyefi, gidrografik tarmoqlari, tuproq va o‘simlik qoplami, hayvonot dunyosi hamda tabiiy landshaftlarining tarixiy davrlar davomida o‘zgarishini o‘rganadi. Mazkur yo‘nalish tabiiy muhitning insoniyat jamiyati rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’sirini,

[5] Edney M. H. Cartography: The Ideal and Its History. — Chicago: University of Chicago Press, 2019. — 296 p.

shuningdek, inson faoliyati natijasida tabiiy landshaftlarda yuz bergan o‘zgarishlarni aniqlashga qaratilgan. Shu jihatdan tabiiy tarixiy geografiya tabiiy geografiya, tarix, arxeologiya, geologiya, paleogeografiya, ekologiya va tarixiy kartografiya fanlari bilan yaqin ilmiy aloqada rivojlanadi.

Tabiiy tarixiy geografiyaning predmeti muayyan tarixiy davrlarda tabiiy-geografik muhitning holati, uning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda tabiiy va antropogen omillar ta’sirida sodir bo‘lgan hududiy o‘zgarishlarni tadqiq etishdan iborat. Uning obyekti esa tarixiy davrlardagi tabiiy landshaftlar, daryo havzalari, tog‘ tizmalari, cho‘l va dasht hududlari, ko‘llar, o‘rmonlar, yaylovlar hamda boshqa tabiiy-geografik majmualar hisoblanadi. Bunda tabiiy muhitning faqat mavjud holati emas, balki uning tarixiy shakllanishi, o‘zgarish dinamikasi va insoniyat jamiyati bilan o‘zaro munosabatlari ham ilmiy tahlil qilinadi. Masalan, qadimgi daryo o‘zanlarining o‘zgarishi, ko‘llarning qurishi, sug‘oriladigan yerlarning kengayishi yoki cho‘llanish jarayonlari tarixiy aholi manzilgohlari va xo‘jalik tizimining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan.

Tabiiy tarixiy geografiyaning shakllanishi insoniyatning qadimgi davrlardan boshlab tabiiy muhitni kuzatishi va geografik hodisalarni izohlashga intilishi bilan bog‘liq. Qadimgi yunon olimlari Gerodot, Aristotel, Strabon va boshqa mutafakkirlarning asarlarida tabiiy sharoit, iqlim, daryolar, tog‘lar va ularning inson hayotiga ta’siri haqida muhim ma’lumotlar uchraydi. Xususan, Strabonning «Geografiya» asarida turli mamlakatlarning tabiiy-geografik xususiyatlari, daryo va tog‘ tizimlari, iqlim sharoiti hamda aholi turmush tarzi o‘zaro bog‘liq holda tasvirlangan. Bunday yondashuv keyinchalik tabiiy tarixiy geografiya yo‘nalishining ilmiy asoslari shakllanishiga xizmat qilgan.

O‘rta asrlarda tabiiy-geografik bilimlarning rivojlanishida Markaziy Osiyo va musulmon Sharqi olimlarining ilmiy merosi alohida ahamiyatga ega bo‘lgan. Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg‘oniy va boshqa mutafakkirlar Yerning shakli, tabiiy geografik obyektlarning joylashuvi, iqlim, daryolar va geografik koordinatalarni aniqlash masalalariga oid tadqiqotlar olib borganlar. Ayniqsa, Abu Rayhon Beruniy asarlarida tabiiy muhitning shakllanishi, dengiz va quruqliklarning o‘zgarishi, geografik masofalarni aniqlash hamda tabiat hodisalarini ilmiy tushuntirishga qaratilgan fikrlar uchraydi. Beruniyning geografik va geodezik tadqiqotlari tabiiy muhitni kuzatish, qiyoslash va matematik usullar orqali o‘rganish an’analarining rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan. Tabiiy tarixiy geografiyaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri tarixiy iqlim sharoitini o‘rganish hisoblanadi. Iqlimning uzoq muddatli o‘zgarishlari insoniyat jamiyatining turmush tarzi, xo‘jalik mashg‘ulotlari, aholi joylashuvi va migratsiya jarayonlariga ta’sir ko‘rsatgan. Ayrim davrlarda namlikning ortishi dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratgan bo‘lsa, uzoq davom etgan qurg‘oqchilik suv

resurslarining kamayishi, yaylovlarning qisqarishi va ayrim aholi manzilgohlarining inqiroziga olib kelgan. Biroq iqlim o‘zgarishlarining tarixiy oqibatlari barcha hududlarda bir xil bo‘lmagan. Ular jamiyatning iqtisodiy imkoniyatlari, sug‘orish texnologiyalari, siyosiy boshqaruv tizimi va tabiiy sharoitga moslashish darajasiga bog‘liq holda namoyon bo‘lgan. Tarixiy iqlim o‘zgarishlarini tadqiq etishda daraxt halqalari, muzlik qatlamlari, ko‘l cho‘kindilari, arxeologik topilmalar va yozma manbalardan foydalaniladi[6].

Tabiiy tarixiy geografiyada relyef va geomorfologik jarayonlarni o‘rganish ham muhim ahamiyatga ega. Tog‘ tizmalari, vodiylar, tekisliklar, daryo terrasalari va cho‘l hududlarining tabiiy shakllanishi qadimgi aholi manzilgohlarining joylashuvi, savdo yo‘llarining yo‘nalishi va xo‘jalik faoliyatining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Masalan, tog‘ dovonlari tarixiy davrlarda turli hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalarni ta’minlovchi muhim yo‘lak vazifasini bajargan. Daryo vodiylari esa unumdor tuproq, suv resurslari va nisbatan qulay tabiiy sharoit mavjudligi sababli qadimgi dehqonchilik madaniyati va o‘troq aholi manzilgohlarining shakllanishida muhim o‘rin tutgan. Tabiiy tarixiy geografiyaning yana bir asosiy yo‘nalishi tarixiy gidrografiyani o‘rganishdan iborat. Tarixiy gidrografiya daryolar, ko‘llar, suv havzalari, qadimgi o‘zanlar, tabiiy suv tarmoqlari va ularning tarixiy davrlardagi o‘zgarishlarini tadqiq etadi. Daryo o‘zanlarining siljishi, suv miqdorining o‘zgarishi, ko‘llarning paydo bo‘lishi yoki qisqarishi aholi joylashuvi, sug‘orma dehqonchilik va savdo yo‘llarining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Markaziy Osiyo tarixida Amudaryo va Sirdaryo havzalari tabiiy-geografik sharoitning jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini o‘rganish uchun muhim hududlar hisoblanadi. Ushbu daryolar atrofida qadimgi dehqonchilik vohalari, shaharlar va qishloq manzilgohlari shakllangan, sug‘orish tizimlari rivojlangan hamda iqtisodiy aloqalar kengaygan.

O‘zbekiston hududida tabiiy tarixiy geografik tadqiqotlar olib borishda Xorazm vohasi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Amudaryoning quyi oqimida joylashgan ushbu hududda qadimgi daryo o‘zanlari, sug‘orish tarmoqlari, tabiiy landshaftlar va aholi manzilgohlarining o‘zaro bog‘liqligi uzoq tarixiy davrlar davomida shakllangan. Xorazmning qadimgi sug‘orish tizimlari va dehqonchilik madaniyatini o‘rganishda Ya.G‘. G‘ulomovning ilmiy tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi. Olimning Xorazm sug‘orilish tarixiga bag‘ishlangan asarida qadimgi irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi, daryo o‘zanlari hamda dehqonchilik vohalari o‘rtasidagi tarixiy aloqalar tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqot tabiiy-geografik sharoit va inson xo‘jalik faoliyatining o‘zaro bog‘liqligini

[6] Lamb H. H. Climate, History and the Modern World. — 2nd ed. — London; New York: Routledge, 1995.

o‘rganishda muhim ilmiy manbalardan biri hisoblanadi[7]. Tabiiy tarixiy geografiyaning muhim tadqiqot obyektlaridan yana biri tuproq va o‘simlik qoplamining tarixiy o‘zgarishlari hisoblanadi. Tuproq unumdorligi, o‘simliklarning hududiy tarqalishi, o‘rmon va yaylovlarning mavjudligi qadimgi jamiyatlarning xo‘jalik faoliyati, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishida muhim rol o‘ynagan. Tarixiy davrlar davomida insonning yer resurslaridan foydalanishi, o‘rmonlarni kesishi, sug‘orish tizimlarini barpo etishi va yaylovlardan foydalanishi natijasida tabiiy landshaftlarda sezilarli o‘zgarishlar yuz bergan. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik rivojlangan hududlarda tuproqning sho‘rlanishi, yerosti suvlari sathining o‘zgarishi va tabiiy o‘simlik qoplamining qisqarishi kabi jarayonlar kuzatilgan. Mazkur o‘zgarishlarni tarixiy-geografik jihatdan tadqiq etish insoniyatning tabiiy muhitga ko‘rsatgan ta’sirini aniqlash imkonini beradi.

Tabiiy tarixiy geografiya tarixiy landshaftlarni rekonstruksiya qilish bilan ham shug‘ullanadi. Tarixiy landshaft deganda muayyan davrda mavjud bo‘lgan tabiiy va inson faoliyati ta’sirida shakllangan geografik muhit tushuniladi. Tarixiy landshaftlarni qayta tiklash jarayonida arxeologik topilmalar, qadimgi xaritalar, yozma manbalar, geologik va geomorfologik ma’lumotlar, shuningdek, zamonaviy geografik axborot tizimlaridan foydalaniladi. Bunday tadqiqotlar orqali qadimgi shaharlarning tabiiy-geografik joylashuvi, tarixiy daryo o‘zanlari, sug‘orish tarmoqlari, dehqonchilik maydonlari va savdo yo‘llarining o‘zaro bog‘liqligini aniqlash mumkin.

Markaziy Osiyo hududida tabiiy tarixiy geografiyaning ahamiyati, ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlardagi voha madaniyatini o‘rganishda yaqqol namoyon bo‘ladi. Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Chirchiq va Sirdaryo havzalarida shakllangan dehqonchilik vohalari tabiiy suv manbalari, unumdor tuproqlar va qulay geografik sharoit bilan bog‘liq holda rivojlangan. Ushbu hududlarda tabiiy muhit va inson xo‘jalik faoliyati o‘rtasidagi munosabatlar shaharsozlik, qishloq manzilgohlari, irrigatsiya tizimlari hamda iqtisodiy aloqalarning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, O‘rta Sirdaryo havzasida daryo tarmoqlari, tog‘oldi hududlari, tekisliklar va sug‘orishga yaroqli yerlarning mavjudligi qadimgi aholi manzilgohlari hamda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishida muhim tabiiy omillardan biri bo‘lgan. Tabiiy tarixiy geografiyaning asosiy vazifalaridan biri tabiiy-geografik muhitdagi o‘zgarishlarning tarixiy sabab va oqibatlarini aniqlashdan iborat. Bunda iqlim tebranishlari, daryolar rejimining o‘zgarishi, tabiiy ofatlar, cho‘llanish, tuproq degradatsiyasi va boshqa ekologik jarayonlarning jamiyat taraqqiyotiga ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, insonning tabiatga moslashish tajribasi, suv va yer resurslaridan foydalanish usullari, tabiiy muhitni

[7] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957.

o‘zgartirish faoliyati ham tarixiy-geografik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlari hisoblanadi. Ushbu masalalarni o‘rganish tarixiy jarayonlarning geografik asoslarini tushuntirish bilan birga, hozirgi ekologik muammolarning tarixiy ildizlarini aniqlash imkonini ham beradi.

Zamonaviy tabiiy tarixiy geografiya tadqiqotlarida fanlararo yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Geografiya, arxeologiya, paleoekologiya, geomorfologiya, gidrologiya va tarix fanlarining ilmiy natijalarini umumlashtirish orqali tarixiy davrlardagi tabiiy muhitni yanada aniqroq qayta tiklash mumkin. Ayniqsa, geografik axborot tizimlari, masofadan zondlash texnologiyalari, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari va raqamli kartografiya tarixiy landshaftlarning hududiy o‘zgarishlarini aniqlashda samarali vosita hisoblanadi. Mazkur usullar qadimgi sug‘orish inshootlari, qurigan daryo o‘zanlari va tarixiy manzilgohlarning joylashuvini tadqiq etishda qo‘llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, tabiiy tarixiy geografiya tarixiy geografiyaning asosiy bo‘limlaridan biri sifatida insoniyat jamiyatining tabiiy muhit bilan o‘zaro munosabatlarini, tarixiy davrlardagi tabiiy-geografik sharoitning o‘zgarishini va ushbu o‘zgarishlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta’sirini o‘rganadi. Mazkur fan tarixiy iqlim, relyef, gidrografiya, tuproq, o‘simlik qoplami va landshaftlarning rivojlanish jarayonlarini tadqiq etish orqali tarixiy voqea va hodisalarning geografik asoslarini ochib beradi. Ayniqsa, O‘zbekiston hududidagi qadimgi dehqonchilik vohalari, sug‘orish tizimlari, shahar va qishloq manzilgohlarining shakllanishini o‘rganishda tabiiy tarixiy geografiyaning ilmiy ahamiyati katta hisoblanadi.

4-asosiy savolning bayoni:

Aholi tarixiy geografiyasi va xo‘jalik (iqtisodiy) tarixiy geografiyasi tarixiy geografiya fanining muhim tarkibiy bo‘limlari hisoblanib, insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi hududiy joylashuvi, demografik rivojlanishi, migratsiya jarayonlari, xo‘jalik faoliyati hamda iqtisodiy munosabatlarining makon va zamon doirasidagi o‘zgarishlarini o‘rganadi. Ushbu yo‘nalishlar tarixiy voqea va hodisalarni geografik muhit bilan uzviy bog‘liqlikda tahlil qilish, jamiyat taraqqiyotining hududiy xususiyatlarini aniqlash hamda aholi va iqtisodiy faoliyat o‘rtasidagi tarixiy munosabatlarni yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Aholi tarixiy geografiyasi insonlarning tarixiy joylashuvi va demografik jarayonlarini tadqiq etsa, xo‘jalik tarixiy geografiyasi ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy faoliyat turlari, savdo yo‘llari va xo‘jalik hududlarining shakllanish hamda rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Aholi tarixiy geografiyasining predmeti muayyan tarixiy davrlarda aholining hududiy joylashuvi, soni, zichligi, etnik tarkibi, migratsiyasi, shahar va qishloq manzilgohlarining shakllanishi hamda

demografik jarayonlarning geografik xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat. Uning obyekti esa tarixiy davrlarda mavjud bo‘lgan aholi guruhlari, etnik jamoalar, shahar va qishloq aholisi, ko‘chmanchi hamda o‘troq jamiyatlar, shuningdek, ularning yashash hududlari hisoblanadi. Mazkur yo‘nalish aholining geografik joylashuvini oddiy tasvirlash bilan cheklanmay, uning tarixiy o‘zgarish sabablari, tabiiy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liqligi hamda jamiyat taraqqiyotiga ko‘rsatgan ta’sirini ham o‘rganadi. Aholi tarixiy geografiyasining shakllanishi qadimgi davrlardan boshlab turli xalqlarning yashash hududlari, soni, urf-odatlari va xo‘jalik mashg‘ulotlari haqida ma’lumotlar to‘planishi bilan bog‘liq. Qadimgi yunon tarixchisi Gerodotning «Tarix» asarida turli xalqlarning joylashuvi, etnik xususiyatlari va turmush tarzi haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan. Strabonning «Geografiya» asarida esa aholi joylashuvi, tabiiy sharoit, xo‘jalik faoliyati va madaniy munosabatlar o‘zaro bog‘liq holda tasvirlangan. Ushbu asarlar aholi tarixiy geografiyasiga oid dastlabki yozma manbalar sifatida muhim ilmiy ahamiyatga ega.

O‘rta asrlarda aholi tarixiy geografiyasini o‘rganishda arab-fors geograflari va sayyohlarining asarlari alohida o‘rin tutgan. Istaxriy, Ibn Havqal, Muqaddasiy, Beruniy va boshqa olimlar turli mamlakatlar va viloyatlarning aholisi, etnik tarkibi, shahar va qishloqlari, savdo yo‘llari hamda xo‘jalik faoliyati haqida qimmatli ma’lumotlar qoldirganlar. Xususan, Muqaddasiyning «Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim» asarida Movarounnahr shaharlari, aholining mashg‘ulotlari, savdo munosabatlari va hududiy xususiyatlari haqida muhim tarixiy-geografik ma’lumotlar mavjud. Mazkur manbalar orqali o‘rta asrlardagi aholi manzilgohlari tarmog‘i, shaharlarning iqtisodiy vazifalari va hududlar o‘rtasidagi aloqalarni o‘rganish mumkin. Aholi tarixiy geografiyasining asosiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri demografik jarayonlarning tarixiy rivojlanishini aniqlash hisoblanadi. Demografik jarayonlar aholining tabiiy ko‘payishi, tug‘ilish, o‘lim, nikoh, oila tarkibi va migratsiya bilan bog‘liq o‘zgarishlarni qamrab oladi. Tarixiy davrlarda aholi sonining ortishi yoki kamayishi tabiiy sharoit, iqtisodiy taraqqiyot, urushlar, epidemiyalar, ocharchilik va siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Ayrim hududlarda sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi va savdo aloqalarining kengayishi aholi sonining ortishiga imkon yaratgan bo‘lsa, harbiy to‘qnashuvlar va tabiiy ofatlar demografik inqirozlarni yuzaga keltirgan. Tarixiy demografiya sohasidagi tadqiqotlar aholi soni va tarkibining uzoq muddatli o‘zgarishlarini aniqlashda yozma manbalar, soliq hujjatlari, aholini ro‘yxatga olish materiallari va boshqa tarixiy ma’lumotlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi[8].

[8] Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.

Aholi migratsiyasi tarixiy geografiyaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Migratsiya aholining bir hududdan boshqa hududga ko‘chishi, yangi yerlarni o‘zlashtirishi, siyosiy va iqtisodiy omillar ta’sirida joylashuvining o‘zgarishi bilan bog‘liq jarayondir. Tarixiy davrlarda migratsiya jarayonlari tabiiy resurslarga ehtiyoj, yaylovlar uchun kurash, savdo munosabatlari, siyosiy beqarorlik, urushlar va davlatlarning hududiy kengayishi bilan bog‘liq holda yuz bergan. Markaziy Osiyo tarixida turkiy qabilalarning ko‘chishi, o‘troq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi munosabatlar, yangi etnik guruhlarning shakllanishi hamda madaniy aloqalarning rivojlanishi aholi tarixiy geografiyasi uchun muhim tadqiqot masalalari hisoblanadi. Aholi tarixiy geografiyasida urbanizatsiya, ya’ni shaharlarning shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini o‘rganish ham muhim o‘rin egallaydi. Qadimgi va o‘rta asrlarda shaharlar ko‘pincha suv manbalari, unumdor dehqonchilik vohalari, savdo yo‘llari va strategik jihatdan qulay hududlarda vujudga kelgan. Shaharlarning rivojlanishi hunarmandchilik, savdo, ma’muriy boshqaruv va madaniy hayotning markazlashuvi bilan bog‘liq bo‘lgan. O‘zbekiston hududidagi Samarqand, Buxoro, Termiz, Toshkent, Xiva va boshqa tarixiy shaharlarning shakllanishi hamda rivojlanishini o‘rganish aholi joylashuvi va iqtisodiy faoliyat o‘rtasidagi tarixiy bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Aholi tarixiy geografiyasining yana bir muhim yo‘nalishi qishloq manzilgohlarining shakllanishi va rivojlanish tarixini o‘rganishdir. Qishloq manzilgohlari qadimgi jamiyatlarda dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik faoliyati bilan bog‘liq holda shakllangan. Ularning hududiy joylashuvi suv manbalari, tuproq unumdorligi, yaylovlar va tabiiy-geografik sharoitga bog‘liq bo‘lgan. Markaziy Osiyoda Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo havzalarida qadimgi qishloq manzilgohlarining vujudga kelishi sug‘orma dehqonchilik madaniyatining rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Ayniqsa, O‘rta Sirdaryo havzasidagi qadimgi va o‘rta asr qishloqlarining tarixiy geografiyasini o‘rganish aholi joylashuvi, irrigatsiya tizimlari va xo‘jalik faoliyatining o‘zaro munosabatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xo‘jalik yoki iqtisodiy tarixiy geografiya tarixiy geografiyaning ikkinchi muhim yo‘nalishi bo‘lib, insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi iqtisodiy faoliyati, ishlab chiqarish kuchlarining hududiy joylashuvi, xo‘jalik tarmoqlarining shakllanishi, savdo-iqtisodiy aloqalar va iqtisodiy hududlarning rivojlanish jarayonlarini o‘rganadi. Mazkur fanning predmeti tarixiy davrlarda xo‘jalik faoliyatining geografik tashkil etilishi, iqtisodiy markazlarning shakllanishi, ishlab chiqarish va ayirboshlash munosabatlarining hududiy xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat. Uning obyekti esa dehqonchilik hududlari, chorvachilik yaylovlari, hunarmandchilik markazlari, savdo yo‘llari, bozorlar, ishlab chiqarish obyektlari va tarixiy iqtisodiy mintaqalar hisoblanadi.

Xo‘jalik tarixiy geografiyasining shakllanishi insoniyatning ishlab chiqarish faoliyati, tabiiy resurslardan foydalanish tajribasi va iqtisodiy munosabatlarining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Qadimgi davrlarda ovchilik, termachilik va baliqchilik asosiy xo‘jalik mashg‘ulotlari bo‘lgan bo‘lsa, neolit davridan boshlab ayrim hududlarda dehqonchilik va chorvachilikning shakllanishi ishlab chiqaruvchi xo‘jalikka o‘tish jarayonini boshlab bergan. Keyingi tarixiy bosqichlarda sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo va boshqa iqtisodiy faoliyat turlarining rivojlanishi natijasida xo‘jalikning hududiy ixtisoslashuvi kuchaygan. Bunday jarayonlar iqtisodiy markazlarning shakllanishi va hududlararo munosabatlarning kengayishiga xizmat qilgan. Xo‘jalik tarixiy geografiyasining asosiy tadqiqot yo‘nalishlaridan biri dehqonchilik va irrigatsiya tizimlarining tarixiy rivojlanishini o‘rganish hisoblanadi. Suv resurslaridan foydalanish, sug‘orish inshootlarini barpo etish va yangi yerlarni o‘zlashtirish qadimgi jamiyatlarning iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutgan. Markaziy Osiyo hududida sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi qadimgi vohalarning shakllanishi, aholi manzilgohlarining kengayishi va shaharsozlik jarayonlarining jadallashuviga ta’sir ko‘rsatgan. Xususan, Ya.G‘. G‘ulomovning Xorazm sug‘orilish tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari qadimgi irrigatsiya tizimlari, dehqonchilik hududlari va aholi manzilgohlarining tarixiy-geografik bog‘liqligini o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega[9].

Chorvachilik xo‘jalik tarixiy geografiyasining muhim tarkibiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Chorvachilikning rivojlanishi tabiiy yaylovlar, suv manbalari, iqlim sharoiti va mavsumiy ko‘chish yo‘llari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Markaziy Osiyoning dasht, cho‘l va tog‘oldi hududlarida chorvachilik aholining asosiy xo‘jalik mashg‘ulotlaridan biri sifatida rivojlangan. Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi jamoalar chorvachilik mahsulotlarini o‘troq dehqonchilik hududlarida ishlab chiqarilgan oziq-ovqat va hunarmandchilik buyumlariga ayirboshlaganlar. Natijada turli xo‘jalik tizimlariga ega aholi guruhlari o‘rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar shakllangan. Bunday munosabatlar tarixiy-geografik hududlarning iqtisodiy ixtisoslashuvi va o‘zaro bog‘liqligini kuchaytirgan.

Xo‘jalik tarixiy geografiyasida hunarmandchilik va ishlab chiqarish markazlarining hududiy joylashuvini o‘rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qadimgi va o‘rta asrlarda kulolchilik, metallga ishlov berish, to‘qimachilik, zargarlik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari asosan shaharlar va yirik qishloq manzilgohlarida rivojlangan. Hunarmandchilik markazlarining shakllanishi xomashyo manbalari, mehnat resurslari, savdo yo‘llari va iste’mol bozorlarining

[9] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957.

mavjudligi bilan bog‘liq bo‘lgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Termiz va boshqa tarixiy shaharlar turli davrlarda hunarmandchilik va savdo-iqtisodiy munosabatlarning muhim markazlari sifatida faoliyat yuritgan. Savdo yo‘llari va iqtisodiy aloqalarning tarixiy geografiyasi ham mazkur yo‘nalishning asosiy tadqiqot masalalaridan biridir. Qadimgi va o‘rta asrlarda Buyuk ipak yo‘li orqali Sharq va G‘arb mamlakatlari o‘rtasida savdo, madaniy va diplomatik munosabatlar rivojlangan. Ushbu yo‘l yagona qat’iy yo‘nalishdan iborat bo‘lmay, turli tarixiy davrlarda siyosiy vaziyat, tabiiy sharoit va iqtisodiy ehtiyojlarga qarab o‘zgarib turgan savdo tarmoqlari tizimini tashkil etgan. Markaziy Osiyo shaharlari mazkur savdo aloqalarida muhim vositachilik vazifasini bajargan. V.V. Bartoldning Turkiston tarixiga oid tadqiqotlarida tarixiy shaharlar, savdo yo‘llari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning hududiy rivojlanishiga doir muhim ma’lumotlar keltirilgan[10]. Xo‘jalik tarixiy geografiyasining muhim vazifalaridan yana biri iqtisodiy hududlarning shakllanishi va ularning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashdan iborat. Bunda muayyan hududning tabiiy resurslari, ishlab chiqarish imkoniyatlari, aholi zichligi, transport yo‘llari va savdo aloqalari hisobga olinadi. Turli tarixiy davrlarda ayrim hududlar dehqonchilik, boshqalari chorvachilik, hunarmandchilik yoki savdo faoliyatiga ixtisoslashgan. Bunday iqtisodiy ixtisoslashuv hududlararo mehnat taqsimotining shakllanishiga va xo‘jalik munosabatlarining kengayishiga xizmat qilgan.

Aholi tarixiy geografiyasi va xo‘jalik tarixiy geografiyasi o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni bir-biridan ajratilgan holda o‘rganish tarixiy jarayonlarni to‘liq tushuntirish imkonini bermaydi. Chunki aholi joylashuvi ko‘p jihatdan xo‘jalik faoliyati va iqtisodiy imkoniyatlarga bog‘liq bo‘lsa, xo‘jalik tizimining rivojlanishi mehnat resurslari, demografik o‘sish va aholi migratsiyasi bilan bevosita aloqadordir. Masalan, sug‘orish tizimlarining barpo etilishi yangi dehqonchilik yerlarini o‘zlashtirishga, bu esa aholi manzilgohlarining kengayishi va yangi qishloqlarning vujudga kelishiga imkon yaratgan. Aksincha, suv resurslarining kamayishi yoki iqtisodiy aloqalarning izdan chiqishi ayrim hududlarda aholining ko‘chib ketishi va xo‘jalik faoliyatining qisqarishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston tarixini o‘rganishda ushbu ikki yo‘nalishning ilmiy-amaliy ahamiyati katta hisoblanadi. Xususan, Xorazm, So‘g‘d, Baqtriya, Choch, Farg‘ona va Ustrushona kabi tarixiy-geografik hududlarda aholining joylashuvi, shahar va qishloq manzilgohlarining shakllanishi, dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi hamda savdo-iqtisodiy munosabatlarning kengayishini o‘rganish mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini chuqurroq anglash imkonini beradi.

[10] Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Ч. 1–2. — Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1898–1900.

Ayniqsa, Sirdaryo havzasida qadimgi va o‘rta asrlarda shakllangan aholi manzilgohlari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning tarixiy geografiyasini tadqiq etish hududdagi o‘troq va ko‘chmanchi aholi o‘rtasidagi munosabatlarni yoritishda muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy tadqiqotlarda aholi va xo‘jalik tarixiy geografiyasini o‘rganishda tarixiy xaritalar, arxeologik materiallar, yozma manbalar, demografik ma’lumotlar, toponimik dalillar va geografik axborot tizimlaridan kompleks foydalanilmoqda. Ushbu metodlar orqali tarixiy aholi manzilgohlarining hududiy tarqalishi, migratsiya yo‘nalishlari, iqtisodiy markazlar va savdo yo‘llarining rivojlanishini ilmiy asosda tahlil qilish mumkin. Ayniqsa, turli tarixiy davrlarga oid kartografik materiallarni o‘zaro taqqoslash aholi joylashuvi va xo‘jalik faoliyatidagi hududiy o‘zgarishlarni aniqlashda samarali hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, aholi tarixiy geografiyasi va xo‘jalik (iqtisodiy) tarixiy geografiyasi insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyotini hududiy jihatdan o‘rganishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy yo‘nalishlardir. Aholi tarixiy geografiyasi demografik jarayonlar, migratsiya, etnik tarkib, urbanizatsiya hamda shahar va qishloq manzilgohlarining rivojlanishini tadqiq etsa, xo‘jalik tarixiy geografiyasi dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo yo‘llari va iqtisodiy hududlarning shakllanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Mazkur yo‘nalishlarning o‘zaro bog‘liq holda tadqiq etilishi tarixiy jarayonlarning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini, tabiiy muhit va inson faoliyati o‘rtasidagi munosabatlarni hamda jamiyat taraqqiyotining hududiy xususiyatlarini ilmiy asosda yoritish imkonini beradi.

Muhokama uchun savollar:

1. Tarixiy geografiya fanining predmeti, maqsadi va asosiy vazifalari nimalardan iborat hamda tarixiy jarayonlarni o‘rganishda qanday metodlardan foydalaniladi?
2. Tarixiy kartografik va geografik tadqiqotlarning shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlarida qadimgi va o‘rta asr olimlarining ilmiy merosi qanday ahamiyat kasb etgan?
3. Tabiiy tarixiy geografiyaning asosiy tadqiqot yo‘nalishlari nimalardan iborat va tabiiy-geografik omillar insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyotiga qanday ta’sir ko‘rsatgan?
4. Aholi tarixiy geografiyasida demografik jarayonlar, migratsiya, urbanizatsiya hamda shahar va qishloq manzilgohlarining shakllanishi qanday o‘rganiladi?
5. Xo‘jalik (iqtisodiy) tarixiy geografiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat hamda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo yo‘llarining rivojlanishi aholi joylashuviga qanday ta’sir ko‘rsatgan?

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Wilson R. Historical Geography // Oxford Bibliographies in Geography. — Oxford: Oxford University Press, 2014.
2. Baker A. R. H. Geography and History: Bridging the Divide. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 296 p.
3. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.
4. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 2, Book 1: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1992. — 604 p.
5. Edney M. H. Cartography: The Ideal and Its History. — Chicago: University of Chicago Press, 2019. — 296 p.
6. Lamb H. H. Climate, History and the Modern World. — 2nd ed. — London; New York: Routledge, 1995.
7. Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981.
8. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1957.
9. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Ч. 1–2. — Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1898–1900.

GLOSSARIY

1. Tarixiy geografiya – insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi geografik joylashuvi, tabiiy muhit bilan munosabatlari, siyosiy chegaralari, aholi manzilgohlari va xoʻjalik faoliyatining hududiy rivojlanishini oʻrganuvchi fan.

2. Tarixiy kartografiya – tarixiy voqea va jarayonlar, davlatlar chegaralari, aholi manzilgohlari hamda iqtisodiy aloqalarning geografik makonda aks ettirilishini oʻrganuvchi ilmiy yoʻnalish.

3. Tarixiy-geografik metod – tarixiy hodisalarni ularning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti va hududiy xususiyatlari bilan bogʻliq holda oʻrganishga asoslangan tadqiqot usuli.

4. Tarixiy makon – muayyan tarixiy davrda insoniyat jamiyati faoliyat yuritgan, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar sodir boʻlgan geografik hudud.

5. Tarixiy geografiya tarixshunosligi – tarixiy-geografik bilimlar, ilmiy qarashlar, tadqiqot metodlari va geografik izlanishlarning shakllanish hamda rivojlanish tarixini oʻrganuvchi yoʻnalish.

6. Tabiiy tarixiy geografiya – tarixiy davrlardagi iqlim, relyef, suv havzalari, tuproq, o‘simlik qoplami va tabiiy landshaftlarning o‘zgarishini hamda ularning jamiyat taraqqiyotiga ta’sirini o‘rganuvchi soha.
7. Tarixiy landshaft – muayyan tarixiy davrda tabiiy jarayonlar va inson faoliyati ta’sirida shakllangan geografik muhitning hududiy ko‘rinishi.
8. Paleogeografiya – Yerning geologik o‘tmishidagi tabiiy-geografik sharoit, iqlim, relyef, suv havzalari va landshaftlarning rivojlanishini o‘rganuvchi fan.
9. Tarixiy gidrografiya – daryolar, ko‘llar, suv havzalari va suv tarmoqlarining tarixiy davrlardagi joylashuvi, o‘zgarishi hamda inson faoliyati bilan bog‘liqligini tadqiq etuvchi yo‘nalish.
10. Tarixiy toponimika – geografik joy nomlarining kelib chiqishi, tarixiy shakllari, ma’nosi va vaqt davomida o‘zgarishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.
11. Aholi tarixiy geografiyasi – aholining turli tarixiy davrlardagi hududiy joylashuvi, soni, zichligi, etnik tarkibi, migratsiyasi va manzilgohlarining rivojlanishini o‘rganuvchi soha.
12. Tarixiy demografiya – aholining tarixiy davrlardagi soni, tarkibi, tug‘ilish, o‘lim, tabiiy ko‘payish va boshqa demografik jarayonlarini tadqiq etuvchi fan.
13. Migratsiya – aholining iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy yoki tabiiy omillar ta’sirida bir hududdan boshqa hududga vaqtincha yoki doimiy ko‘chish jarayoni.
14. Urbanizatsiya – shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, shahar aholisi ulushining ortishi hamda shahar turmush tarzining keng tarqalish jarayoni.
15. Aholi manzilgohlari – insonlarning doimiy yoki vaqtincha yashashi, mehnat faoliyati va ijtimoiy munosabatlari uchun shakllangan shahar, qishloq va boshqa turar joy hududlari.
16. Xo‘jalik tarixiy geografiyasi – tarixiy davrlarda ishlab chiqarish kuchlari, xo‘jalik tarmoqlari, iqtisodiy markazlar va savdo aloqalarining hududiy joylashuvi hamda rivojlanishini o‘rganuvchi yo‘nalish.
17. Tarixiy irrigatsiya – qadimgi va o‘rta asrlarda yerlarni sug‘orish maqsadida barpo etilgan kanallar, ariqlar, suv omborlari va boshqa suv inshootlarining shakllanishi hamda rivojlanishi jarayoni.
18. Iqtisodiy rayonlashtirish – hududlarni tabiiy resurslari, xo‘jalik ixtisoslashuvi, ishlab chiqarish imkoniyatlari va iqtisodiy aloqalariga ko‘ra muayyan iqtisodiy rayonlarga ajratish jarayoni.
19. Tarixiy savdo yo‘llari – turli tarixiy davrlarda mamlakatlar, shaharlar va iqtisodiy markazlar o‘rtasida tovar ayirboshlash hamda madaniy aloqalarni ta’minlagan quruqlik va suv yo‘llari.
20. Geografik axborot tizimi (GIS) – geografik obyektlar va hududiy jarayonlarga oid ma’lumotlarni to‘plash, saqlash, tahlil qilish hamda raqamli xaritalarda tasvirlashga xizmat qiluvchi texnologik tizim.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Tarixiy geografiya fanining asosiy predmeti nimadan iborat?
A) Faqat qadimgi davlatlarning siyosiy tarixini o‘rganish
B) Tarixiy davrlardagi geografik makon, aholi joylashuvi, tabiiy muhit va xo‘jalik faoliyatining hududiy o‘zgarishlarini o‘rganish
C) Faqat geografik xaritalarni yaratish
D) Yerning geologik tuzilishini o‘rganish
To‘g‘ri javob: B
2. Tarixiy geografiyada turli davrlardagi hududiy o‘zgarishlarni o‘zaro taqqoslash uchun qaysi metod qo‘llaniladi?
A) Eksperimental metod
B) Statistik kuzatish metodi
C) Tarixiy-qiyosiy metod
D) Laboratoriya metodi
To‘g‘ri javob: C
3. Qadimgi dunyo kartografiyasining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan va «Geografiya» asarini yaratgan olim kim?
A) Gerodot
B) Klavdiy Ptolemey
C) Abu Rayhon Beruniy
D) Ibn Battuta
To‘g‘ri javob: B
4. Abu Rayhon Beruniyning geografiya va kartografiya rivojiga qo‘shgan asosiy hissasi nimadan iborat?
A) Faqat tarixiy voqealarni xronologik tartibda bayon qilgan
B) Dastlabki siyosiy partiyalar xaritasini yaratgan
C) Geografik koordinatalar, Yer o‘lchamlari va masofalarni matematik usullar asosida tadqiq etgan
D) Faqat aholi sonini hisoblash bilan shug‘ullangan
To‘g‘ri javob: C
5. Tabiiy tarixiy geografiya asosan nimani o‘rganadi?
A) Davlatlarning siyosiy boshqaruv tizimini
B) Tarixiy davrlardagi iqlim, relyef, suv havzalari va tabiiy landshaftlarning o‘zgarishini
C) Xalqaro diplomatik munosabatlarni
D) Qadimgi yozuvlarning kelib chiqishini
To‘g‘ri javob: B

6. Tarixiy gidrografiyaning asosiy tadqiqot obyekti qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) Qadimgi xalqlarning diniy e’tiqodlari
B) Tarixiy davlatlarning harbiy tuzilishi
C) Daryolar, ko‘llar, suv havzalari va ularning tarixiy o‘zgarishlari
D) Aholining etnik tarkibi
To‘g‘ri javob: C
7. Aholi tarixiy geografiyasining asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Faqat tabiiy boyliklarni o‘rganish
B) Aholining tarixiy joylashuvi, soni, zichligi, migratsiyasi va manzilgohlarining rivojlanishini tadqiq etish
C) Faqat davlat chegaralarini aniqlash
D) Qadimgi qurol-yarog‘larni tasniflash
To‘g‘ri javob: B
8. Urbanizatsiya tushunchasi qanday jarayonni ifodalaydi?
A) Aholining faqat qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanishini
B) Tabiiy landshaftlarning o‘zgarishini
C) Shaharlarning rivojlanishi, shahar aholisi ulushining ortishi va shahar turmush tarzining keng tarqalishini
D) Davlatlarning siyosiy chegaralari o‘zgarishini
To‘g‘ri javob: C
9. Xo‘jalik (iqtisodiy) tarixiy geografiyasi nimani o‘rganadi?
A) Faqat qadimgi yozma manbalarni
B) Tarixiy davrlardagi xo‘jalik tarmoqlari, ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy markazlar va savdo yo‘llarining hududiy rivojlanishini
C) Faqat aholining diniy qarashlarini
D) Yerning ichki geologik qatlamlarini
To‘g‘ri javob: B
10. Markaziy Osiyoda qadimgi dehqonchilik vohalari va aholi manzilgohlarining shakllanishida qaysi omil muhim ahamiyat kasb etgan?
A) Faqat harbiy yurishlarning ko‘payishi
B) Dengiz transportining rivojlanishi
C) Sug‘orish tizimlari, suv manbalari va unumdor yerlarning mavjudligi
D) Faqat siyosiy chegaralarning o‘zgarishi
To‘g‘ri javob: C

2-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Asosiy savollar:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va dastlabki geografik bilimlarning yig‘ilishi
2. Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning shakllanishi
3. A.Orteliyning tarixiy geografiya shakllanishiga qo‘shgan hissasi
4. Tarixiy geografiyaning vazifalari

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Dastlabki xaritalar, geografik bilimlar, qadimgi kartografiya, geografik tasavvurlar, Qadimgi Sharq, Mesopotamiya, Misr, Yunoniston, Rim, Gerodot, Strabon, Ptolemey, Abraham Orteliy, tarixiy atlas, tarixiy geografiya, geografik kashfiyotlar, tarixiy xaritalar, geografik manbalar, tarixiy makon, kartografik tadqiqotlar.

1-asosiy savolning bayoni:

Insoniyat tarixida dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va geografik bilimlarning shakllanishi kishilik jamiyatining tabiat bilan o‘zaro munosabatlari, xo‘jalik faoliyatining rivojlanishi hamda atrof-muhitni bilishga bo‘lgan ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liqdir. Qadimgi davrlardan boshlab insonlar o‘zlari yashayotgan hududlarning tabiiy sharoiti, daryolar, tog‘lar, o‘rmonlar, yaylovlar, suv manbalari va boshqa geografik obyektlarning joylashuvini bilishga intilganlar. Dastlabki geografik tasavvurlar kundalik hayotiy tajriba, ovchilik, termachilik, baliqchilik, keyinchalik dehqonchilik, chorvachilik va savdo faoliyati jarayonida shakllangan. Insonlar bir hududdan boshqa hududga ko‘chish, oziq-ovqat manbalarini izlash, xavfsiz yo‘llarni aniqlash va tabiiy resurslardan foydalanish davomida geografik makon haqidagi bilimlarini asta-sekin boyitib borganlar. Natijada dastlab og‘zaki tasavvurlar, yo‘nalishlarni eslab qolish va oddiy belgilar orqali ifodalangan geografik bilimlar keyinchalik kartografik tasvirlarning paydo bo‘lishiga zamin yaratgan.

Dastlabki geografik bilimlarning yig‘ilishi ibtidoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Paleolit davrida insonlar asosan ovchilik va termachilik bilan shug‘ullanganligi sababli ularning geografik bilimlari yashash joylari, ov hududlari, suv manbalari va tabiiy to‘siqlar haqidagi amaliy tasavvurlardan iborat edi. Ovchilar hayvonlarning mavsumiy harakatlanish yo‘nalishlarini, daryolardan o‘tish mumkin bo‘lgan joylarni, tog‘ dovonlarini va xavfsiz manzilgohlarni bilishga intilganlar. Bunday bilimlar avloddan avlodga og‘zaki ravishda uzatilgan va jamoaning kundalik hayotida muhim ahamiyat kasb

etgan. Geografik obyektlarning o‘zaro joylashuvini eslab qolish, yo‘nalishlarni aniqlash va masofalarni taxminiy baholash ko‘nikmalari kartografik tafakkurning dastlabki asoslarini tashkil etgan. Neolit davrida ishlab chiqaruvchi xo‘jalik shakllarining kengayishi geografik bilimlarning rivojlanishiga yangi turtki berdi. Dehqonchilik va chorvachilikning shakllanishi yer maydonlari, suv manbalari, yaylovlar, mavsumiy iqlim sharoiti va tabiiy resurslarni aniqroq bilishni talab qildi. Doimiy aholi manzilgohlarining vujudga kelishi natijasida insonlar o‘zlari yashayotgan hududlarning chegaralarini belgilash, ekin maydonlarini ajratish, sug‘orish yo‘llarini aniqlash va qo‘shni manzilgohlar bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yishga ehtiyoj sezdilar. Shu tariqa geografik bilimlar faqat tabiiy muhitni kuzatish vositasi bo‘lib qolmasdan, balki xo‘jalik faoliyatini tashkil etish, hududiy boshqaruv va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishning muhim omiliga aylandi.

Dastlabki xaritalarning kelib chiqishini o‘rganishda tarixiy kartografiya tadqiqotchilari kartografik tasvirlarni keng ma’noda talqin qiladilar. Chunki qadimgi davrlarda yaratilgan barcha hududiy tasvirlar zamonaviy xaritalarga xos bo‘lgan masshtab, koordinatalar tizimi va matematik aniqlikka ega bo‘lmagan. Ayrim tasvirlarda daryolar, tog‘lar, yo‘llar va manzilgohlarning o‘zaro joylashuvi shartli belgilar orqali ifodalangan. Bunday tasvirlar insonlarning geografik makon haqidagi tasavvurlarini aks ettirganligi bilan ahamiyatlidir. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlarda qadimgi xaritalar va makoniy tasvirlarning shakllanishi insoniyatning dunyoni anglash, hududlarni tasvirlash va geografik axborotni uzatish faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganiladi[11]. Qadimgi Mesopotamiya dastlabki kartografik tasvirlar va geografik bilimlarning rivojlanishida muhim o‘rin tutgan sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. Dajla va Frot daryolari oralig‘ida shakllangan Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlarida dehqonchilik, sug‘orish tizimlari, shaharsozlik va savdo munosabatlarining rivojlanishi hududiy ma’lumotlarni qayd etish zaruratini kuchaytirgan. Mesopotamiyada loy taxtachalarga tushirilgan ayrim qadimgi tasvirlarda yer maydonlari, suv yo‘llari, manzilgohlar va boshqa geografik obyektlarning joylashuvi ifodalangan. Ushbu tasvirlar hududiy boshqaruv, xo‘jalik faoliyati va geografik makonni tasavvur qilish bilan bog‘liq amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan.

Qadimgi Bobil kartografik merosining mashhur namunalaridan biri dunyo xaritasi tasvirlangan loy taxtacha hisoblanadi. Odatda miloddan avvalgi I ming yillikka, taxminan miloddan avvalgi VI asrga oid deb sanaladigan ushbu xaritada Bobil shahri va uning atrofidagi hududlar markaziy o‘rinda tasvirlangan. Xarita geografik obyektlarning aniq matematik joylashuvini ko‘rsatishdan ko‘ra,

[11] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

bobilliklarning dunyo haqidagi tasavvurlarini ifodalashi bilan ajralib turadi. Unda dunyoning tuzilishi, ma’lum hududlar va ularning tashqi makon bilan munosabatlari ramziy shaklda aks ettirilgan. Mazkur yodgorlik qadimgi jamiyatlarda geografik bilimlar amaliy tajriba bilan bir qatorda diniy va mifologik dunyoqarash asosida ham shakllanganligini ko‘rsatadi. Qadimgi Misrda geografik bilimlarning rivojlanishi Nil daryosi va uning tabiiy rejimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Nil vodiysida dehqonchilikning rivojlanishi, sug‘orish inshootlarining qurilishi, yer maydonlarini hisobga olish va hududiy chegaralarni belgilash ehtiyoji geodezik hamda kartografik bilimlarning takomillashuviga xizmat qilgan. Nil daryosining mavsumiy toshqinlari natijasida ayrim yer maydonlarining chegaralari o‘zgarib turganligi sababli ularni qayta o‘lchash va belgilash zarurati yuzaga kelgan. Shu bilan birga, Misrda qurilish ishlari, ma’muriy boshqaruv, harbiy yurishlar va savdo ekspeditsiyalari geografik ma’lumotlarning to‘planishiga yordam bergan. Qadimgi Misr kartografiyasining muhim yodgorliklaridan biri Turin papirus xaritasi hisoblanadi. Ushbu xarita odatda miloddan avvalgi XII asrga oid deb baholanadi va unda Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar hamda foydali qazilma konlari tasvirlangan. Mazkur yodgorlik qadimgi Misrda geografik obyektlarni muayyan amaliy maqsadlar asosida tasvirlash ancha rivojlanganligini ko‘rsatadi. Xaritaning ahamiyati shundaki, unda tabiiy geografik obyektlar bilan insonning xo‘jalik faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik ifodalangan. Qadimgi Sharqda geografik bilimlarning rivojlanishi faqat Mesopotamiya va Misr bilan cheklanmagan. Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalarida ham hududiy boshqaruv, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari va harbiy faoliyat bilan bog‘liq geografik tasavvurlar shakllangan. Xitoyda qadimgi davlatlarning hududiy chegaralari, daryo tizimlari, tog‘lar va aloqa yo‘llari haqidagi bilimlar ma’muriy boshqaruv hamda harbiy ehtiyojlar asosida rivojlangan. Keyingi davrlarda Xitoy kartografiyasida hududiy tasvirlashning yanada takomillashgan usullari yuzaga kelgan. Bu jarayon Sharq sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning amaliy ahamiyati yuqori bo‘lganligini ko‘rsatadi. Dastlabki geografik bilimlarning ilmiy jihatdan tizimlashtirilishi qadimgi Yunoniston olimlari faoliyati bilan yangi bosqichga ko‘tarilgan. Yunon mutafakkirlari geografik makonni tasvirlash bilan bir qatorda Yerning shakli, o‘lchamlari, quruqlik va suvliklarning joylashuvi hamda geografik obyektlar orasidagi masofalarni aniqlashga intilganlar. Miletlik Fales va Anaksimandr tabiat hamda geografik makon haqidagi dastlabki nazariy qarashlarning shakllanishiga hissa qo‘shgan. Anaksimandr qadimgi yunon dunyosida geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Gekatey esa o‘zidan oldingi geografik bilimlarni umumlashtirish va ma’lum dunyo hududlarini tavsiflashga harakat qilgan.

Miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodotning «Tarix» asari geografik bilimlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Ushbu asarda qadimgi xalqlarning yashash hududlari, daryolar, dengizlar, tog‘lar, iqlim sharoiti va savdo yo‘llari haqida ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Gerodot geografik hodisalarni tarixiy voqealar bilan bog‘liq holda tasvirlaganligi sababli uning asari tarixiy geografiyaning dastlabki yozma manbalaridan biri hisoblanadi. Keyingi davrlarda Aristotel, Eratosfen, Gipparx va boshqa yunon olimlari Yerning shakli, geografik koordinatalar va geografik masofalarni aniqlashga oid ilmiy qarashlarni rivojlantirganlar. Miloddan avvalgi III asrda yashagan Eratosfen geografiya fanining rivojlanishida muhim o‘rin egallaydi. U Yer aylanasining uzunligini matematik hisoblashga uringan va geografik makonni ilmiy asosda tasvirlashga hissa qo‘shgan. Eratosfenning tadqiqotlari geografik bilimlarning oddiy kuzatish va tasvirlash bosqichidan matematik hisoblash hamda ilmiy tahlil bosqichiga o‘tishida muhim ahamiyat kasb etgan. Keyinchalik Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya» asarida geografik koordinatalar tizimi, xarita proyeksiyalari va geografik obyektlarning joylashuvini aniqlash masalalari keng yoritilgan. Antik kartografiyaning ushbu yutuqlari keyingi davrlardagi geografik tadqiqotlar uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan[12]. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishi insoniyatning nafaqat geografik bilimlari, balki ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti bilan ham bog‘liq bo‘lgan. Qadimgi davlatlarning shakllanishi, hududiy boshqaruv tizimlarining murakkablashuvi, yer egaligi munosabatlarining rivojlanishi va savdo aloqalarining kengayishi kartografik ma’lumotlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirgan. Xaritalar yer maydonlarini belgilash, sug‘orish tizimlarini rejalashtirish, harbiy yurishlarni tashkil etish, savdo yo‘llarini aniqlash va davlat hududlarini boshqarishda amaliy vosita sifatida foydalanilgan. Shu sababli qadimgi kartografiya taraqqiyotini jamiyatning iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlaridan ajratilgan holda tushuntirish mumkin emas.

Markaziy Osiyo hududida ham geografik bilimlarning shakllanishi qadimgi aholi manzilgohlari, dehqonchilik vohalari, chorvachilik yaylovlari va savdo yo‘llarining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va boshqa daryo havzalarida yashagan qadimgi aholi suv manbalari, tabiiy yo‘llar, tog‘ dovonlari va unumdor yerlar haqidagi amaliy bilimlarga ega bo‘lgan. Sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi suv tarmoqlarini boshqarish, yer maydonlarini taqsimlash va yangi hududlarni o‘zlashtirish uchun geografik makonni chuqurroq bilishni talab qilgan. Buyuk ipak yo‘li va unga tutash savdo tarmoqlarining shakllanishi esa Markaziy Osiyo hududlari haqidagi geografik ma’lumotlarning boshqa mamlakatlarga tarqalishiga xizmat qilgan. Dastlabki

[12] Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — Ch. 11.

geografik bilimlarning tarixiy ahamiyati shundaki, ular insoniyatning tabiiy muhitni anglash, undan foydalanish va geografik makonni tasvirlash tajribasini shakllantirgan. Ushbu bilimlar asosida geografik obyektlarni nomlash, masofalarni aniqlash, yo‘nalishlarni belgilash va hududlarni tasvirlash an’analari rivojlangan. Keyinchalik matematik hisoblash, astronomik kuzatish va geodezik o‘lchash usullarining takomillashuvi natijasida kartografiya ilmiy fan sifatida rivojlana boshlagan.

Xullas, dastlabki xaritalarning vujudga kelishi va geografik bilimlarning yig‘ilishi insoniyat jamiyatining uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyoti natijasi hisoblanadi. Ibtidoiy jamiyatda amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan geografik tasavvurlar qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida hududiy boshqaruv, dehqonchilik, savdo va harbiy faoliyat bilan bog‘liq holda rivojlangan. Qadimgi Yunoniston va Rim davrida esa geografik bilimlar nazariy va matematik jihatdan takomillashib, ilmiy kartografiyaning shakllanishiga asos yaratgan. Dastlabki xaritalar insoniyatning geografik makon haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbalar bo‘lib, ularni o‘rganish qadimgi jamiyatlarning dunyoqarashi, xo‘jalik faoliyati, siyosiy munosabatlari va madaniy taraqqiyotini yoritishda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

2-asosiy savolning bayoni:

Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning shakllanishi insoniyatning tabiiy muhitni o‘rganish, geografik makonni anglash, hududiy munosabatlarni tartibga solish va xo‘jalik faoliyatini rivojlantirish ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Geografik bilimlar dastlab kundalik hayotiy tajriba, ovchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo va harbiy yurishlar jarayonida to‘plangan bo‘lsa, keyinchalik davlatlarning shakllanishi, shaharsozlikning rivojlanishi va ilmiy tafakkurning takomillashuvi natijasida tizimli bilimlar majmuasiga aylangan. Ayniqsa, qadimgi Sharq mamlakatlarida geografik bilimlar amaliy ehtiyojlar asosida rivojlangan bo‘lsa, Yunonistonda ular nazariy va matematik jihatdan takomillashgan, Rimda esa davlat boshqaruvi, harbiy strategiya, yo‘l qurilishi va hududiy ma’muriy boshqaruv bilan bog‘liq holda keng qo‘llanilgan. Qadimgi Sharqda geografik bilimlarning dastlabki rivojlanish markazlari Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy sivilizatsiyalari hisoblanadi. Ushbu hududlarda yirik daryo havzalari, unumdor yerlar, sug‘orish tizimlari va savdo yo‘llarining mavjudligi geografik makon haqidagi bilimlarni to‘plashga imkon yaratgan. Qadimgi Mesopotamiyada Dajla va Frot daryolari oralig‘ida shakllangan Shumer, Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlarida yer maydonlarini hisobga olish, sug‘orish kanallarini qurish, shaharlar va viloyatlar o‘rtasidagi masofalarni aniqlash hamda savdo yo‘llarini belgilash

ehtiyoji geografik bilimlarning rivojlanishiga sabab bo‘lgan. Mesopotamiya aholisi geografik obyektlarni loy taxtachalarga tushirish, yer maydonlarini o‘lchash va hududiy chegaralarni belgilash tajribasiga ega bo‘lgan.

Qadimgi Bobil kartografik merosi geografik tafakkur tarixida muhim o‘rin egallaydi. Miloddan avvalgi I ming yillikka oid Bobil dunyo xaritasida ma’lum geografik hududlar va ularning o‘zaro joylashuvi ramziy shaklda tasvirlangan. Ushbu xarita qadimgi bobilliklarning geografik bilimlari bilan bir qatorda ularning diniy va mifologik dunyoqarashini ham aks ettiradi. Bobil xaritachiligida geografik makon ko‘pincha markaz va uning atrofidagi hududlar asosida tasvirlangan. Bu esa qadimgi sivilizatsiyalarda geografik bilimlar amaliy kuzatishlar bilan birga madaniy tasavvurlar ta’sirida ham shakllanganligini ko‘rsatadi. Kartografiya tarixiga oid fundamental tadqiqotlarda qadimgi Mesopotamiya xaritalari hududiy boshqaruv, xo‘jalik faoliyati va dunyoqarash bilan bog‘liq tarixiy manbalar sifatida baholanadi[13]. Qadimgi Misrda geografik bilimlarning shakllanishi Nil daryosi va uning tabiiy xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Nil vodiysida dehqonchilikning rivojlanishi, daryo toshqinlarining muntazam kuzatilishi, sug‘orish tizimlarining barpo etilishi va yer maydonlarining hisobga olinishi geografik hamda geodezik bilimlarning rivojlanishiga xizmat qilgan. Misrliklar yerlarni o‘lchash, hududiy chegaralarni aniqlash, qurilish inshootlarini joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish bo‘yicha amaliy tajribaga ega bo‘lganlar. Ayniqsa, piramidalar, ibodatxonalar va boshqa yirik me’moriy inshootlarning qurilishi aniq o‘lchash va fazoviy mo‘ljal olish ko‘nikmalarini talab qilgan. Qadimgi Misr geografik bilimlarining muhim namunalaridan biri Turin papirus xaritasi hisoblanadi. Miloddan avvalgi XII asrga oid ushbu xaritada Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar, tabiiy resurslar va foydali qazilma konlari tasvirlangan. Xarita qadimgi misrliklarning geografik obyektlarni amaliy maqsadlarda tasvirlash tajribasi rivojlanganligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Misrda Nil daryosi oqimi, cho‘l yo‘llari, dengiz sohillari va qo‘shni mamlakatlar haqidagi geografik bilimlar savdo hamda harbiy ekspeditsiyalar davomida boyib borgan. Qadimgi Hindistonda geografik bilimlar Hind va Gang daryolari havzalarida shakllangan sivilizatsiyalar, dehqonchilik, savdo munosabatlari va diniy-falsafiy qarashlar bilan bog‘liq holda rivojlangan. Hindistonning qadimgi yozma manbalarida daryolar, tog‘lar, o‘rmonlar, shaharlar va turli hududlar haqida ma’lumotlar uchraydi. Geografik bilimlar davlat boshqaruvi, savdo yo‘llarini aniqlash, yer resurslaridan foydalanish va harbiy yurishlarni tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Qadimgi hindlarning geografik tasavvurlarida amaliy kuzatishlar bilan bir qatorda diniy-kosmologik qarashlar ham muhim o‘rin tutgan.

[13] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

Qadimgi Xitoyda geografik bilimlarning rivojlanishi davlat boshqaruvi, yerlarni hisobga olish, sug‘orish tizimlari, harbiy yurishlar va savdo aloqalari bilan bog‘liq bo‘lgan. Xuanxe va Yanszi daryolari havzalarida shakllangan qadimgi davlatlarda daryolar, tog‘lar, tekisliklar va ma’muriy hududlar haqida ma’lumotlar to‘plangan. Xitoyning qadimgi geografik tasavvurlari yozma manbalar, hududiy tavsiflar va kartografik tasvirlarda aks etgan. Ayniqsa, davlat hududlarini boshqarish va harbiy strategiyani rejalashtirish ehtiyoji geografik bilimlarning amaliy ahamiyatini kuchaytirgan.

Qadimgi Yunonistonda geografik bilimlarning rivojlanishi ilmiy tafakkur tarixida yangi bosqichni boshlab bergan. Yunon olimlari geografik hodisalarni faqat tasvirlash bilan cheklanmay, ularning kelib chiqishi, o‘zaro bog‘liqligi va matematik qonuniyatlarini aniqlashga intilganlar. Miloddan avvalgi VI asrda yashagan Miletlik Fales tabiat hodisalarini ratsional asosda tushuntirishga harakat qilgan bo‘lsa, Anaksimandr geografik xarita yaratish bilan bog‘liq dastlabki yunon olimlaridan biri sifatida tilga olinadi. Gekatey esa geografik bilimlarni tizimlashtirish, mamlakatlar va xalqlarning joylashuvini tavsiflashga hissa qo‘shgan.

Miloddan avvalgi V asrda yashagan Gerodot geografik bilimlarni tarixiy voqealar bilan bog‘liq holda yoritgan olimlardan biri hisoblanadi. Uning «Tarix» asarida Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Qora dengiz atrofi va boshqa hududlarning tabiiy sharoiti, xalqlari, daryolari, tog‘lari hamda savdo yo‘llari haqida muhim ma’lumotlar mavjud. Gerodot geografik makonni tarixiy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi sifatida tasvirlagan. Uning asarida turli xalqlarning yashash hududlari, urf-odatlari va xo‘jalik faoliyati geografik muhit bilan bog‘liq holda bayon etilganligi tarixiy geografik tafakkurning rivojlanishida katta ahamiyat kasb etgan. Qadimgi Yunoniston geografiya fanining rivojlanishida Aristotelning ilmiy qarashlari ham muhim o‘rin tutgan. U Yerning sharsimonligi haqidagi fikrlarni dalillar bilan asoslashga harakat qilgan, tabiat hodisalari, iqlim va geografik muhitning xususiyatlarini izohlashga intilgan. Aristotelning tabiiy-falsafiy qarashlari keyingi davrlarda geografik hodisalarni ilmiy tushuntirishga qaratilgan tadqiqotlarning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Miloddan avvalgi III asrda yashagan Eratosfen geografiya fanining matematik asoslarini rivojlantirishda katta hissa qo‘shgan. U Yer aylanasining uzunligini hisoblashga uringan va geografik masofalarni aniqlashda astronomik kuzatishlardan foydalangan. Eratosfen geografik bilimlarni tizimli ravishda o‘rganishga intilgan hamda geografiya atamasining ilmiy muomalada mustahkamlanishiga hissa qo‘shgan. Uning tadqiqotlari geografik makonni matematik usullar yordamida tasvirlash imkoniyatlarini kengaytirgan. Keyinchalik Gipparx geografik koordinatalar tizimining takomillashishiga, geografik

obyektlarning kenglik va uzunlik asosida joylashuvini aniqlashga muhim hissa qo‘shgan. Qadimgi yunon geografik tafakkurining yirik namoyandalaridan biri Strabon hisoblanadi. Miloddan avvalgi I asr va milodiy I asr boshlarida yashagan Strabonning 17 kitobdan iborat «Geografiya» asari qadimgi dunyo mamlakatlari, xalqlari, tabiiy sharoiti va tarixiy taraqqiyotiga oid muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Strabon geografik hududlarni tasvirlashda tarixiy voqealar, siyosiy jarayonlar, aholi joylashuvi va xo‘jalik faoliyatini birgalikda yoritgan. Shu jihatdan uning asari tarixiy geografiya fanining shakllanishida muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Qadimgi Rimda geografik bilimlar asosan davlat boshqaruvi, harbiy yurishlar, yo‘l qurilishi, savdo aloqalari va hududiy ma’muriy tizimni tashkil etish ehtiyojlari bilan bog‘liq holda rivojlangan. Rim imperiyasining keng hududlarni egallashi natijasida turli viloyatlar, shaharlar, daryolar, tog‘lar va aloqa yo‘llari haqida ma’lumotlar to‘plangan. Rimliklar geografik bilimlardan harbiy qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlarini belgilash, yo‘llar va ko‘priklar qurish, yangi hududlarni boshqarish hamda soliq tizimini tashkil etishda foydalanganlar. Rimning keng yo‘l tarmog‘i geografik bilimlarning amaliy ahamiyatini yanada oshirgan. Rim davri geografik bilimlarining rivojlanishida Pomponiy Mela, Pliniy Katta va Klavdiy Ptolemey kabi mualliflarning asarlari muhim o‘rin tutgan. Pomponiy Melaning «De Chorographia» asarida ma’lum dunyoning geografik tavsifi berilgan. Pliniy Kattaning «Naturalis Historia» asarida geografiya, tabiat, xalqlar, shaharlar va tabiiy resurslarga oid ko‘plab ma’lumotlar jamlangan. Ushbu asarlar Rim davrida geografik bilimlarning keng qamrovli ensiklopedik shaklda rivojlanganligini ko‘rsatadi.Milodiy II asrda Rim imperiyasi tarkibidagi Aleksandriyada faoliyat yuritgan Klavdiy Ptolemey geografiya va kartografiya tarixida alohida o‘rin egallaydi. Uning «Geografiya» asarida geografik koordinatalar, xarita proyeksiyalari va geografik obyektlarning joylashuvini matematik asosda belgilash masalalari yoritilgan. Ptolemeyning ilmiy merosi antik geografik bilimlarni umumlashtirish va keyingi davrlardagi kartografik tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratishda muhim ahamiyat kasb etgan. Uning koordinatalarga asoslangan geografik tizimi o‘rta asrlar va Uyg‘onish davri xaritachiligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan[14].

Qadimgi Rim kartografiyasining amaliy yo‘nalishini ko‘rsatuvchi muhim manbalardan biri Peutinger xaritasi hisoblanadi. Hozirgacha saqlanib qolgan o‘rta asr nusxasi Rim davrining yo‘l tarmoqlari va geografik tasavvurlariga oid ma’lumotlarni aks ettiradi. Ushbu xaritada shaharlar, yo‘llar, masofalar va muhim manzilgohlar shartli shaklda tasvirlangan. Xaritaning asosiy vazifasi geografik

[14] Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — P. 177–200.

obyektlarni zamonaviy xaritalardagi kabi aniq joylashtirishdan ko‘ra, yo‘l tarmoqlari va manzillar o‘rtasidagi aloqalarni ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan. Qadimgi Sharq, Yunoniston va Rim geografik bilimlarini qiyosiy o‘rganish ularning rivojlanishida umumiylik va o‘ziga xosliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Qadimgi Sharq mamlakatlarida geografik bilimlar asosan sug‘orish tizimlari, dehqonchilik, savdo va davlat boshqaruvi ehtiyojlari bilan bog‘liq holda shakllangan. Yunonistonda geografik hodisalarni nazariy jihatdan tushuntirish, Yerning shakli va o‘lchamlarini aniqlash, geografik koordinatalarni hisoblashga alohida e’tibor qaratilgan. Rimda esa geografik bilimlar keng hududlarni boshqarish, harbiy strategiya, yo‘l qurilishi va ma’muriy tizim faoliyatini ta’minlashda muhim amaliy vosita bo‘lib xizmat qilgan. Biroq ushbu xususiyatlar mutlaq bo‘lmay, har uchala sivilizatsiyada ham geografik bilimlarning amaliy va nazariy jihatlari o‘zaro bog‘liq holda rivojlangan.

Demak, qadimgi Sharq, Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning shakllanishi insoniyat ilmiy tafakkuri taraqqiyotining muhim bosqichini tashkil etadi. Qadimgi Sharqda to‘plangan amaliy geografik bilimlar Yunonistonda nazariy va matematik jihatdan rivojlantirilgan, Rim davrida esa hududiy boshqaruv va iqtisodiy munosabatlar tizimida keng qo‘llanilgan. Mazkur sivilizatsiyalarning geografik merosi keyingi davrlarda musulmon Sharqi va Yevropa geografiya hamda kartografiya maktablarining shakllanishiga muhim ta’sir ko‘rsatgan. Ushbu ilmiy merosni o‘rganish tarixiy geografiya fanining rivojlanish bosqichlarini aniqlash, qadimgi xalqlarning geografik tasavvurlarini tushunish va tarixiy makon haqidagi bilimlarning takomillashuv jarayonini yoritishda katta ilmiy ahamiyat kasb etadi.

3-asosiy savolning bayoni:

Abraham Orteliy (Abraham Ortelius, 1527–1598) XVI asr Yevropa kartografiyasi va tarixiy geografiya fanining shakllanishida muhim o‘rin egallagan flamand kartografi, geografi va ilmiy xaritachilik namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati Uyg‘onish davrida geografik bilimlarning kengayishi, Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida yangi hududlar haqidagi ma’lumotlarning to‘planishi hamda kartografiyaning mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Orteliy geografik xaritalarni yaratish, ularni tizimlashtirish, qadimgi geografik manbalarni o‘rganish va tarixiy hududlarni kartografik jihatdan tasvirlash orqali geografiya hamda tarix fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqalarning mustahkamlanishiga katta hissa qo‘shgan. Ayniqsa, uning tarixiy voqea va hodisalarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilgan faoliyati tarixiy kartografiya va tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim bosqichni tashkil etadi. Abraham Orteliy 1527-yil 14-aprelda

Antverpen shahrida tug‘ilgan. XVI asrda Antverpen Yevropaning yirik savdo, nashriyot va ilmiy-madaniy markazlaridan biri hisoblangan. Shaharning xalqaro savdo aloqalarida tutgan o‘rni, turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar, dengizchilar va olimlarning faoliyati geografik bilimlarning to‘planishi uchun qulay sharoit yaratgan. Orteliy dastlab xaritalarni bezash, ranglash va savdo qilish bilan shug‘ullangan. Keyinchalik u geografik materiallarni yig‘ish, mavjud xaritalarni o‘zaro taqqoslash va ularni yagona kartografik tizim asosida nashr etishga e’tibor qaratgan. Uning ilmiy faoliyatida geografik bilimlarni umumlashtirish, turli mualliflarning xaritalarini solishtirish va kartografik ma’lumotlarning ishonchliligini oshirish muhim o‘rin egallagan.

XVI asr Yevropasida geografik bilimlarning rivojlanishi dengiz sayohatlari, savdo ekspeditsiyalari va yangi hududlarning o‘rganilishi bilan bog‘liq holda jadallashgan. Bu davrda Yevropa davlatlari o‘rtasida dengiz savdosi, mustamlakachilik faoliyati va siyosiy raqobat kuchayib, geografik xaritalarga bo‘lgan talab ortgan. Biroq mavjud xaritalar turli mualliflar tomonidan har xil o‘lcham, uslub va geografik tasavvurlar asosida yaratilganligi sababli ulardan foydalanish muayyan qiyinchiliklarni yuzaga keltirgan. Orteliy ana shu muammolarni bartaraf etish maqsadida turli kartograflarning xaritalarini yig‘ish, ularni umumiy shaklga keltirish va yagona atlas tarkibida nashr etish ishlarini amalga oshirgan. Abraham Orteliyning kartografiya tarixidagi eng mashhur ilmiy yutug‘i 1570-yilda Antverpenda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» («Yer kurrasi manzarasi») nomli atlasidir. Mazkur asar ko‘pincha zamonaviy ma’nodagi birinchi tizimli geografik atlas sifatida e’tirof etiladi. Atlasning dastlabki nashri 53 ta xarita varag‘idan iborat bo‘lib, unda dunyoning turli mamlakatlari, qit’alari va geografik hududlari tasvirlangan. Orteliy xaritalarni yagona kitob shaklida jamlash, ularning tashqi ko‘rinishi va o‘lchamlarini muvofiqlashtirish, geografik tavsiflar bilan boyitish orqali kartografik ma’lumotlardan foydalanishni ancha qulaylashtirgan. Ushbu atlas geografik bilimlarni tizimli ravishda taqdim etishning yangi usulini shakllantirgan. «Theatrum Orbis Terrarum» atlasining muhim xususiyatlaridan biri unda turli kartograflarning ilmiy ishlari umumlashtirilganligidir. Orteliy o‘zidan oldingi va zamondosh xaritashunoslarning asarlaridan foydalangan, ularning mualliflarini ko‘rsatishga alohida e’tibor qaratgan. Atlasda foydalanilgan kartografik manbalar va mualliflar haqidagi ma’lumotlarning keltirilishi ilmiy manbalarga murojaat qilish va kartografik bilimlarni tizimlashtirish madaniyatining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur yondashuv keyingi davrlarda geografik atlaslar yaratish, ilmiy ma’lumotlarni taqqoslash va kartografik manbashunoslikning rivojlanishiga ta’sir

ko‘rsatgan[15]. Orteliy atlasining nashr etilishi Yevropa geografiya va kartografiya tarixida muhim voqea bo‘lgan. Asar keyingi yillarda qayta nashr etilib, yangi xaritalar va geografik ma’lumotlar bilan to‘ldirilgan. Atlasning turli tillarda chop etilishi uning Yevropa ilmiy muhitida keng tarqalishiga xizmat qilgan. Orteliy tomonidan yaratilgan kartografik tizim geografik makonni yaxlit tasavvur qilish, turli mamlakatlarning joylashuvini taqqoslash va dunyo haqidagi bilimlarni umumlashtirish imkonini bergan. Bu esa geografiya fanining nazariy va amaliy jihatdan rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya fanining shakllanishiga qo‘shgan eng muhim hissalaridan biri qadimgi dunyo geografiyasini o‘rganish va tarixiy xaritalar yaratish faoliyati bilan bog‘liq. Orteliy qadimgi yunon va rim mualliflarining geografik asarlarini o‘rganib, ularda qayd etilgan mamlakatlar, viloyatlar, shaharlar, daryolar va boshqa geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga harakat qilgan. Uning fikricha, qadimgi tarixiy voqealarni to‘g‘ri tushunish uchun ular sodir bo‘lgan geografik hududlarni bilish muhim ahamiyatga ega edi. Shu sababli u tarixiy manbalarda uchraydigan geografik nomlarni xaritalarda aks ettirish, qadimgi hududlarning joylashuvini aniqlash va tarixiy makonni kartografik jihatdan tasvirlashga alohida e’tibor qaratgan. Orteliy tomonidan tarixiy geografiyaga oid yaratilgan muhim asarlardan biri 1578-yilda nashr etilgan «Synonymia Geographica» hisoblanadi. Ushbu asarda qadimgi geografik nomlar, ularning turli manbalarda uchraydigan shakllari va joylashuviga oid ma’lumotlar jamlangan. Orteliy geografik nomlarning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash, qadimgi va zamonaviy joy nomlarini o‘zaro taqqoslash hamda tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tizimlashtirishga intilgan. Mazkur asar tarixiy toponimika va tarixiy geografik manbashunoslikning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Orteliy tarixiy geografik tadqiqotlarida qadimgi geografik nomlarning turli davrlarda o‘zgarib borishiga alohida e’tibor qaratgan. Chunki bir hudud turli tarixiy davrlarda siyosiy, etnik va madaniy jarayonlar ta’sirida har xil nomlar bilan atalgan. Bunday holat tarixiy manbalardagi geografik obyektlarning aniq joylashuvini aniqlashni murakkablashtirgan. Orteliy qadimgi yunon va rim manbalaridagi geografik nomlarni o‘z davridagi ma’lumotlar bilan qiyoslash orqali tarixiy hududlarni aniqlashga harakat qilgan. Ushbu yondashuv tarixiy geografiyada qiyosiy-tarixiy va toponimik metodlarning rivojlanishi uchun muhim ilmiy asoslardan biri bo‘lgan. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya rivojiga qo‘shgan eng katta hissalaridan yana biri 1595-yilda nashr etilgan «Parergon» nomli tarixiy atlasidir. Mazkur asar qadimgi dunyo tarixiga oid geografik xaritalarni jamlagan muhim kartografik to‘plam hisoblanadi. Unda antik davr

[15] Ortelius A. Theatrum Orbis Terrarum. — Antverpiae: Apud Aegid. Coppenium Diesth, 1570. — 53 ta xarita varag‘i.

davlatlari, tarixiy viloyatlar, qadimgi xalqlar yashagan hududlar va tarixiy-geografik obyektlar tasvirlangan. «Parergon» tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga qaratilganligi sababli tarixiy kartografiya taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega. Orteliyning ushbu asari qadimgi tarixni o‘rganishda xaritalardan mustaqil ilmiy vosita sifatida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirgan. «Parergon» atlasining ilmiy ahamiyati shundaki, unda tarixiy hududlar zamonaviy geografik tasavvurlar bilan qiyosiy o‘rganilgan. Orteliy qadimgi yunon va rim mualliflari asarlarida uchraydigan geografik ma’lumotlarni xaritalarda aks ettirish orqali tarixiy voqealarning hududiy xususiyatlarini aniqlashga intilgan. Tarixiy xaritalarda qadimgi davlatlarning joylashuvi, viloyatlar, shaharlar, daryolar, tog‘lar va boshqa geografik obyektlar tasvirlangan. Bunday yondashuv tarixiy voqealarni faqat xronologik jihatdan emas, balki geografik makon doirasida ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatgan. «Parergon» xaritalari dastlab 1579-yildan boshlab «Theatrum Orbis Terrarum» atlasiga qo‘shimcha sifatida kiritilgan, 1595-yilda esa alohida tarixiy atlas sifatida nashr etilgan. Shu jihatdan mazkur asar tarixiy kartografiyaning shakllanishida muhim bosqichlardan biri hisoblanadi[16]. Orteliy tomonidan yaratilgan tarixiy xaritalar tarix fanining geografiya bilan o‘zaro aloqalarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Chunki tarixiy jarayonlarni chuqur anglash uchun voqealar sodir bo‘lgan hududlarning tabiiy sharoiti, siyosiy chegaralari, aholi joylashuvi va geografik xususiyatlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Orteliy qadimgi dunyo tarixiga oid xaritalarni yaratish orqali tarixiy ma’lumotlarni geografik jihatdan tasvirlash an’anasini rivojlantirgan. Bu esa tarixiy geografiyaning tadqiqot predmeti va metodologik asoslari shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Abraham Orteliyning ilmiy faoliyatida tarixiy kartografik manbalarni tanqidiy o‘rganish ham muhim o‘rin tutgan. U qadimgi mualliflarning geografik tavsiflarini o‘z davridagi kartografik ma’lumotlar bilan taqqoslashga harakat qilgan. Bunda geografik nomlarning turlicha yozilishi, tarixiy hududlarning chegaralari va geografik obyektlarning joylashuvi bilan bog‘liq muammolarni aniqlashga e’tibor qaratgan. Ushbu yondashuv tarixiy xaritalarni yaratishda bir nechta manbadan foydalanish, ularni qiyosiy tahlil qilish va tarixiy-geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish zarurligini ko‘rsatgan. Biroq uning xaritalari ham o‘z davrining ilmiy bilimlari va manbaviy imkoniyatlari bilan cheklangan bo‘lib, ayrim hududlar va geografik obyektlarning joylashuvida noaniqliklar mavjud edi. Orteliy tarixiy geografiyaning rivojlanishiga nafaqat xaritalar yaratish, balki geografik bilimlarni ilmiy muomalaga kiritish orqali ham hissa qo‘shgan. Uning asarlari tarixchilar, geograflar, sayyohlar va kartograflar uchun muhim ma’lumot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Ayniqsa, tarixiy hududlarni xaritalashtirish usulining keng tarqalishi tarixiy

[16] Ortelius A. Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae. — Antverpiae: Ex officina Plantiniana, 1595.

voqealarni makon va zamon birligida o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirgan. Keyingi asrlarda tarixiy atlaslar yaratish, davlatlarning tarixiy chegaralarini aniqlash, qadimgi shahar va viloyatlarni xaritalashtirish kabi ilmiy yo‘nalishlarning rivojlanishida Orteliy merosining ahamiyati katta bo‘lgan. Abraham Orteliyning geografik qarashlari orasida qit’alarning o‘zaro joylashuvi haqidagi kuzatishlari ham e’tiborga loyiqdir. U 1596-yilda nashr etilgan «Thesaurus Geographicus» asarida Amerika, Yevropa va Afrika qirg‘oq chiziqlarining ayrim qismlari bir-biriga mos kelishiga e’tibor qaratgan. Orteliy ushbu o‘xshashlik asosida qit’alar qadimda tutash bo‘lgan va keyinchalik bir-biridan ajralgan bo‘lishi mumkinligi haqidagi fikrni ilgari surgan. Mazkur qarash zamonaviy plitalar tektonikasi nazariyasining ilmiy asoslangan shakli bo‘lmasa-da, qit’alarning tarixiy o‘zgarishi haqidagi dastlabki taxminlardan biri sifatida kartografiya va geografik tafakkur tarixida muhim o‘rin tutadi. Orteliy ilmiy merosining yana bir muhim jihati tarixiy geografiyada kartografik tasvirlarning mustaqil tadqiqot vositasi sifatidagi ahamiyatini kuchaytirganligidir. Uning faoliyatigacha ham qadimgi va o‘rta asrlarda tarixiy-geografik ma’lumotlar xaritalarda aks ettirilgan. Biroq Orteliy tarixiy xaritalarni tizimli to‘plam shaklida jamlash orqali tarixiy geografik bilimlarni umumlashtirishning yangi bosqichini boshlab bergan. Bu jihatdan uni tarixiy kartografiyaning dastlabki yirik namoyandalaridan biri sifatida baholash mumkin. Orteliy tomonidan ishlab chiqilgan kartografik yondashuv tarixiy geografiyaning keyingi taraqqiyotida ham o‘z ahamiyatini saqlab qolgan. XVII–XVIII asrlarda Yevropada tarixiy atlaslar yaratish, qadimgi davlatlarning hududiy chegaralarini aniqlash, tarixiy shahar va viloyatlarning joylashuvini o‘rganish ishlari kengaydi. Tarixiy kartografiya tarix fanining yordamchi yo‘nalishlaridan biri sifatida rivojlanib, tarixiy voqealarni geografik jihatdan tushuntirish imkoniyatlarini oshirdi. Zamonaviy tarixiy geografiyada qo‘llanilayotgan qiyosiy kartografik tahlil, tarixiy toponimika va geografik manbashunoslik kabi usullar uzoq davom etgan ilmiy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, Orteliy faoliyati ushbu jarayonning muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Abraham Orteliyning tarixiy geografiyaga qo‘shgan hissasini baholashda uning ilmiy faoliyatini XVI asr Yevropasidagi Uyg‘onish davri va geografik bilimlarning rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarur. Bu davrda antik mualliflarning asarlariga qiziqish kuchayib, qadimgi tarixni yangi ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etish imkoniyatlari kengaygan. Orteliy ana shu ilmiy muhitda qadimgi geografik merosni qayta o‘rganish, tarixiy xaritalar yaratish va geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish orqali tarixiy geografiyaning rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda, Abraham Orteliy XVI asr kartografiyasi va tarixiy geografiya taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan olimlardan biridir. Uning 1570-yilda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi geografik xaritalarni yagona

tizim asosida jamlash va ilmiy muomalaga kiritishda katta ahamiyat kasb etgan. «Synonymia Geographica» asari tarixiy geografik nomlarni o‘rganish va tizimlashtirishga xizmat qilgan bo‘lsa, «Parergon» tarixiy atlasi qadimgi dunyo geografiyasini kartografik jihatdan tasvirlashning muhim namunasi bo‘lgan. Orteliy tarixiy manbalar va geografik xaritalarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish, tarixiy hududlarni rekonstruksiya qilish hamda geografik ma’lumotlarni qiyosiy tahlil etish an’analarining rivojlanishiga hissa qo‘shgan. Shu sababli uning ilmiy merosi tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanish tarixida muhim o‘rin egallaydi.

4-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy geografiya tarix fanining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lib, insoniyat jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida geografik makon, tabiiy muhit, aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati, siyosiy-hududiy tuzilmalar hamda ularning tarixiy o‘zgarishlarini o‘rganadi. Ushbu fanning asosiy vazifasi tarixiy voqea va jarayonlarni muayyan geografik hudud bilan bog‘liq holda tadqiq etish, o‘tmishdagi geografik sharoitlarni ilmiy asosda qayta tiklash hamda tabiiy va ijtimoiy omillarning tarixiy taraqqiyotga ta’sirini aniqlashdan iboratdir. Tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarni faqat vaqt nuqtayi nazaridan emas, balki makon bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishi bilan boshqa tarixiy fanlardan ajralib turadi. Shu jihatdan tarixiy geografiya tarixiy voqealarning qayerda sodir bo‘lganligi, muayyan hududlarning qanday tabiiy-geografik xususiyatlarga ega ekanligi, aholi va xo‘jalik faoliyatining hududiy joylashuvi hamda siyosiy chegaralarning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlashga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning eng muhim vazifalaridan biri o‘tmishdagi tabiiy-geografik sharoitlarni o‘rganish va ularning tarixiy o‘zgarishlarini aniqlash hisoblanadi. Insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida tabiiy muhit doimiy ravishda o‘zgarib borgan. Iqlim sharoitining almashinuvi, daryolar o‘zanining o‘zgarishi, ko‘llarning paydo bo‘lishi yoki qurishi, cho‘llanish jarayonlari, o‘rmonlarning qisqarishi va boshqa tabiiy hodisalar aholi joylashuvi hamda xo‘jalik faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Tarixiy geografiya ana shu jarayonlarni o‘rganish orqali qadimgi va o‘rta asrlardagi tabiiy sharoitlarni qayta tiklashga harakat qiladi. Bunda arxeologik topilmalar, yozma manbalar, qadimgi xaritalar, geologik va geomorfologik tadqiqotlar, paleoiqlim ma’lumotlari hamda boshqa ilmiy dalillardan foydalaniladi. Tabiiy-geografik sharoitlarni tarixiy jihatdan o‘rganish qadimgi aholi manzilgohlari va sivilizatsiyalarning shakllanish sabablarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, qadimgi Misr sivilizatsiyasining Nil daryosi vodiysida, Mesopotamiya davlatlarining Dajla va Frot daryolari oralig‘ida, Markaziy Osiyodagi qadimgi dehqonchilik madaniyatlarining esa Amudaryo, Sirdaryo,

Zarafshon va boshqa suv havzalari atrofida rivojlanganligi tabiiy muhitning tarixiy taraqqiyotdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi. Biroq tabiiy sharoit jamiyat rivojlanishini yagona tarzda belgilovchi omil emas. Tarixiy geografiya tabiiy muhit bilan bir qatorda insonlarning mehnat faoliyati, ishlab chiqarish tajribasi, texnologik imkoniyatlari va ijtimoiy munosabatlarini ham hisobga oladi. Tarixiy geografiyaning yana bir asosiy vazifasi qadimgi va o‘rta asrlardagi aholi joylashuvi, demografik jarayonlar va migratsiya yo‘nalishlarini o‘rganishdan iborat. Aholi tarixiy geografiyasi turli tarixiy davrlarda xalqlar, qabilalar, etnik guruhlar va ijtimoiy jamoalarning geografik joylashuvini, ularning hududiy harakatlanishini hamda aholi manzilgohlarining shakllanish jarayonlarini tadqiq etadi. Bu yo‘nalishda qadimgi aholi punktlari, shaharlar, qishloqlar, ko‘chmanchi chorvadorlar yashagan hududlar, migratsiya yo‘nalishlari va etnik jarayonlarning geografik xususiyatlari o‘rganiladi. Aholining tabiiy o‘sishi, ko‘chish jarayonlari, urushlar, epidemiyalar va iqtisodiy omillar natijasida yuzaga kelgan hududiy o‘zgarishlarni aniqlash ham tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Aholi tarixiy geografiyasini o‘rganishda demografik ma’lumotlar, aholini ro‘yxatga olish hujjatlari, soliq daftarlari, arxeologik yodgorliklar, tarixiy toponimlar va yozma manbalardan foydalaniladi. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlarga oid aholi soni haqidagi ma’lumotlar cheklanganligi sababli tadqiqotchilar turli manbalarni qiyosiy tahlil qilish orqali taxminiy xulosalar chiqaradilar. Tarixiy demografiya bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar aholi soni, joylashuvi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi[17]. Tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan biri xo‘jalik faoliyatining tarixiy-hududiy rivojlanishini tadqiq etishdir. Xo‘jalik tarixiy geografiyasi qadimgi va o‘rta asrlarda dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, savdo, konchilik va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarining geografik joylashuvini o‘rganadi. Ushbu yo‘nalish orqali turli hududlarda xo‘jalik shakllarining vujudga kelishi, ishlab chiqarish markazlarining shakllanishi, iqtisodiy aloqalarning rivojlanishi va tabiiy resurslardan foydalanish jarayonlari aniqlanadi. Ayniqsa, sug‘orma dehqonchilik hududlarining kengayishi, irrigatsiya tizimlarining barpo etilishi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishi tarixiy geografiyaning muhim tadqiqot masalalaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda xo‘jalik tarixiy geografiyasining ahamiyati katta. Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqa daryo havzalarida shakllangan qadimgi dehqonchilik vohalari tabiiy-geografik sharoit bilan insonning xo‘jalik faoliyati o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi. Sug‘orish tizimlarining

[17] Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — London: Edward Arnold, 1981. — 779 p.

rivojlanishi natijasida yangi yerlar o‘zlashtirilgan, qishloq manzilgohlari va shaharlar shakllangan, iqtisodiy aloqalar kengaygan. Shu sababli tarixiy geografiya qadimgi sug‘orish inshootlari, kanallar, suv omborlari, dehqonchilik maydonlari va savdo markazlarining joylashuvini aniqlash orqali jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotini yoritishga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning navbatdagi muhim vazifasi siyosiy-hududiy jarayonlarni o‘rganish hisoblanadi. Siyosiy tarixiy geografiya qadimgi davlatlar, xonliklar, imperiyalar, viloyatlar va boshqa ma’muriy-hududiy birliklarning shakllanishi, rivojlanishi va chegaralarining o‘zgarishini tadqiq etadi. Tarixiy davrlarda davlatlar hududining kengayishi yoki qisqarishi, harbiy yurishlar natijasida siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, yangi ma’muriy birliklarning tashkil etilishi va siyosiy markazlarning ko‘chirilishi tarixiy geografiyaning asosiy tadqiqot obyektlaridan hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni o‘rganish orqali davlatlarning siyosiy taraqqiyoti, hududiy boshqaruv tizimi va qo‘shni mamlakatlar bilan munosabatlarini chuqurroq anglash mumkin.

Siyosiy tarixiy geografiyada tarixiy xaritalar, diplomatik hujjatlar, solnomalar, sayohatnomalar, ma’muriy yozishmalar va boshqa yozma manbalar muhim ahamiyatga ega. Biroq qadimgi va o‘rta asrlarda siyosiy chegaralar har doim ham zamonaviy davlat chegaralari kabi qat’iy belgilangan bo‘lmagan. Ayrim hududlarda davlatlarning siyosiy ta’siri, soliq yig‘ish imkoniyatlari va harbiy nazorati bir-biridan farq qilgan. Shu sababli tarixiy geografiya siyosiy chegaralarni aniqlashda turli manbalarni qiyoslash, geografik obyektlarning joylashuvini hisobga olish va tarixiy sharoitni kompleks tahlil qilishga asoslanadi. Tarixiy geografiyaning alohida vazifalaridan biri qadimgi geografik nomlarni o‘rganish, ularning kelib chiqishi va tarixiy o‘zgarishlarini aniqlashdir. Tarixiy toponimika geografik obyektlarning nomlanishi, ularning turli davrlarda o‘zgarishi, etnik va til xususiyatlari bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etadi. Qadimgi yozma manbalarda uchraydigan shaharlar, qishloqlar, daryolar, tog‘lar va viloyatlarning nomlari zamonaviy geografik nomlardan farq qilishi mumkin. Shu sababli tarixiy geografiya qadimgi va zamonaviy toponimlarni qiyoslash orqali tarixiy manbalarda qayd etilgan geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga harakat qiladi. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid manbalarda Sirdaryo Yaksart va Sayxun, Amudaryo esa Oks va Jayhun kabi nomlar bilan tilga olingan. Shuningdek, Choch, Shosh, Toshkent, Binkat, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Farg‘ona va boshqa tarixiy hududlar bilan bog‘liq toponimik ma’lumotlar tarixiy geografik tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Tarixiy toponimlarni o‘rganish orqali qadimgi aholi manzilgohlari, siyosiy markazlar, savdo yo‘llari va etnik jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan yana biri tarixiy xaritalarni yaratish va ulardan ilmiy tadqiqotlarda foydalanishdir. Tarixiy kartografiya o‘tmishdagi geografik obyektlar,

davlatlar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar va iqtisodiy markazlarning joylashuvini xaritalar orqali aks ettiradi. Tarixiy xaritalar tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tushuntirish imkonini beradi. Shu sababli tarixiy geografik tadqiqotlarda xaritalarni tuzish, ularni qiyoslash, mavjud kartografik materiallarni tanqidiy o‘rganish va geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Tarixiy kartografiyaning rivojlanishida qadimgi geografik manbalar, o‘rta asr xaritalari, Uyg‘onish davri atlaslari va zamonaviy kartografik tadqiqotlar muhim o‘rin tutadi. Tarixiy xaritalarni o‘rganishda ularning yaratilgan davri, muallifi, maqsadi, geografik aniqligi va manbaviy asoslarini hisobga olish zarur. Chunki ayrim qadimgi xaritalarda geografik obyektlar ramziy yoki taxminiy shaklda tasvirlangan. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarda xaritalar faqat geografik ma’lumotlarni aks ettiruvchi vosita emas, balki muayyan davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy qarashlarini ifodalovchi tarixiy manba sifatida ham baholanadi[18]. Tarixiy geografiyaning yana bir vazifasi qadimgi va o‘rta asrlardagi savdo yo‘llari, transport tarmoqlari va madaniy aloqalarning geografik yo‘nalishlarini o‘rganishdan iborat. Savdo yo‘llari turli xalqlar va mamlakatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlarning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy geografiya savdo yo‘llarining shakllanishi, ularning geografik yo‘nalishlari, karvonsaroylar, bozorlar, shaharlar va savdo markazlarining joylashuvini aniqlash orqali tarixiy iqtisodiy aloqalarni o‘rganadi. Buyuk ipak yo‘li va unga tutash savdo tarmoqlari tarixiy geografik tadqiqotlar uchun muhim obyektlardan biri hisoblanadi.

Tarixiy geografiya qadimgi va o‘rta asr shaharlarining shakllanishi hamda rivojlanishini o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Shaharlar tarixiy geografiyasi aholi manzilgohlarining vujudga kelishi, shaharlarning tabiiy-geografik joylashuvi, mudofaa tizimlari, iqtisodiy markazlari va hududiy kengayish jarayonlarini tadqiq etadi. Shaharlarning rivojlanishida suv manbalari, savdo yo‘llari, unumdor yerlar, tabiiy himoya imkoniyatlari va siyosiy boshqaruv markazlarining mavjudligi muhim omillar hisoblangan. Tarixiy geografiya ushbu omillarni o‘rganish orqali qadimgi shaharlarning shakllanish sabablarini va ularning tarixiy taraqqiyotdagi o‘rnini aniqlashga xizmat qiladi. Tarixiy geografiyaning vazifalari orasida tarixiy manbalarni geografik jihatdan tahlil qilish alohida o‘rin egallaydi. Qadimgi va o‘rta asr mualliflarining asarlarida ko‘plab geografik nomlar, hududiy tavsiflar, masofalar va yo‘nalishlar haqidagi ma’lumotlar mavjud. Biroq bunday ma’lumotlar har doim ham bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. Shu sababli tarixiy geografiya yozma manbalar, arxeologik

[18] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

topilmalar, numizmatik materiallar, epigrafik yodgorliklar va kartografik ma’lumotlarni qiyosiy o‘rganish orqali tarixiy geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga intiladi. Mazkur yondashuv tarixiy tadqiqotlarning ilmiy asoslanganligini oshiradi.

Zamonaviy tarixiy geografiyaning muhim vazifalaridan biri yangi ilmiy texnologiyalardan foydalanish orqali tarixiy makonni rekonstruksiya qilish hisoblanadi. Hozirgi davrda geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari, raqamli kartografiya va fazoviy ma’lumotlarni tahlil qilish usullari tarixiy geografik tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar yordamida qadimgi aholi manzilgohlarining joylashuvi, tarixiy sug‘orish tarmoqlari, eski daryo o‘zanlari, savdo yo‘llari va siyosiy-hududiy o‘zgarishlarni o‘rganish imkoniyatlari kengaymoqda. Raqamli kartografiya tarixiy manbalarda uchraydigan geografik ma’lumotlarni zamonaviy xaritalar bilan qiyoslash va tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Tarixiy geografiya tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish orqali tarix, geografiya, arxeologiya, etnologiya, demografiya, iqtisodiyot va boshqa fanlar o‘rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamlash vazifasini ham bajaradi. Chunki tarixiy geografik tadqiqotlar ko‘pincha bir nechta fan yo‘nalishlariga oid manbalar va ilmiy usullardan foydalanishni talab qiladi. Masalan, qadimgi qishloq manzilgohining shakllanishini o‘rganishda arxeologik topilmalar, tabiiy-geografik sharoit, suv manbalari, xo‘jalik faoliyati, aholi joylashuvi va tarixiy toponimlar birgalikda tahlil qilinadi. Bunday kompleks yondashuv tarixiy jarayonlarni yanada chuqurroq va obyektiv o‘rganish imkonini beradi. Tarixiy geografiyaning ta’limiy va tarbiyaviy vazifalari ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu fan orqali talabalar tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda tushunish, tarixiy xaritalarni o‘qish, qadimgi davlatlar va xalqlarning joylashuvini aniqlash hamda tarixiy jarayonlarni hududiy jihatdan tahlil qilish ko‘nikmalarini egallaydilar. Tarixiy geografiyani o‘rganish tarixiy tafakkurni rivojlantirish, tarixiy voqealar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlarini anglash va geografik muhitning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, tarixiy geografik bilimlar madaniy meros obyektlarini o‘rganish, tarixiy yodgorliklarni muhofaza qilish va tarixiy hududlarning ilmiy ahamiyatini aniqlashda ham muhim o‘rin tutadi.

Xulosa qililsh mumkinki, tarixiy geografiyaning asosiy vazifalari o‘tmishdagi tabiiy-geografik sharoitlarni qayta tiklash, aholi joylashuvi va migratsiya jarayonlarini o‘rganish, xo‘jalik faoliyatining hududiy rivojlanishini aniqlash, siyosiy-ma’muriy chegaralarning tarixiy o‘zgarishlarini tadqiq etish, qadimgi geografik nomlarni aniqlash, tarixiy xaritalar yaratish hamda tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tahlil qilishdan iboratdir. Ushbu vazifalarni

amalga oshirish tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini chuqurroq anglash, qadimgi jamiyatlarning taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash va tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. Shu sababli tarixiy geografiya tarix fanining muhim tarkibiy qismi sifatida insoniyat jamiyati va geografik muhit o‘rtasidagi tarixiy munosabatlarni kompleks o‘rganishga xizmat qiladi.

Muhokama uchun savollar:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishiga qanday tarixiy, tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta’sir ko‘rsatgan?
2. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning shakllanishi qanday kechgan va ularning rivojlanishida xo‘jalik faoliyati qanday ahamiyat kasb etgan?
3. Qadimgi Yunoniston va Rimda geografik bilimlarning rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo‘lgan va ularning jahon kartografiyasi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi nimalardan iborat?
4. Abraham Orteliyning tarixiy geografiya va kartografiya fanlarining shakllanishiga qo‘shgan hissasi nimalarda namoyon bo‘ladi hamda uning ilmiy asarlari qanday tarixiy ahamiyatga ega?
5. Tarixiy geografiya fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat va tarixiy voqea hamda jarayonlarni o‘rganishda geografik makonning ahamiyati qanday izohlanadi?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.
2. Dilke O. A. W. The Culmination of Greek Cartography in Ptolemy // The History of Cartography. Vol. 1 / ed. by J. B. Harley, D. Woodward. — Chicago: University of Chicago Press, 1987. — Ch. 11.
3. Ortelius A. Theatrum Orbis Terrarum. — Antverpiae: Apud Aegid. Coppenium Diesth, 1570. — 53 ta xarita varag‘i.
4. Ortelius A. Parergon, sive veteris geographiae aliquot tabulae. — Antverpiae: Ex officina Plantiniana, 1595.
5. Wrigley E. A., Schofield R. S. The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction. — London: Edward Arnold, 1981. — 779 p.

GLOSSARIY

1. Tarixiy geografiya – insoniyat jamiyatining turli tarixiy davrlardagi geografik joylashuvi, tabiiy muhiti, aholi manzilgohlari, xo‘jalik faoliyati va siyosiy-hududiy o‘zgarishlarini o‘rganuvchi fan.

2. Kartografiya – geografik obyektlar, tabiiy va ijtimoiy hodisalarni xaritalarda tasvirlash, xaritalarni yaratish hamda ulardan foydalanish usullarini o‘rganuvchi fan.

3. Dastlabki xaritalar – qadimgi insonlarning geografik makon, tabiiy obyektlar, aholi manzilgohlari va yo‘nalishlar haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi ilk kartografik tasvirlar.

4. Geografik bilimlar – Yer yuzasi, tabiiy sharoit, geografik obyektlar, aholi joylashuvi va hududiy munosabatlar haqidagi ilmiy hamda amaliy ma’lumotlar majmuasi.

5. Tarixiy kartografiya – tarixiy voqea va jarayonlarni xaritalarda aks ettirish, qadimgi xaritalarni o‘rganish va tarixiy hududlarni kartografik jihatdan qayta tiklash bilan shug‘ullanuvchi ilmiy yo‘nalish.

6. Geografik tasavvurlar – insonlarning Yer yuzasi, tabiiy muhit, geografik obyektlar va ularning o‘zaro joylashuvi haqidagi bilim hamda qarashlari.

7. Qadimgi Sharq geografiyasi – Mesopotamiya, Misr, Hindiston va Xitoy kabi qadimgi sivilizatsiyalarda shakllangan geografik bilimlar, hududiy tasavvurlar va kartografik tajribalar majmuasi.

8. Bobil dunyo xaritasi – qadimgi bobilliklarning dunyo tuzilishi va geografik hududlar haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi, loy taxtachaga tushirilgan kartografik yodgorlik.

9. Turin papirus xaritasi – miloddan avvalgi XII asrga oid, Qadimgi Misrning Vadi Hammamat hududidagi tog‘lar, yo‘llar va foydali qazilma konlarini tasvirlovchi xarita.

10. Antik geografiya – Qadimgi Yunoniston va Rimda shakllangan, Yerning tuzilishi, geografik obyektlar, mamlakatlar, xalqlar va tabiiy sharoitlarni o‘rganishga qaratilgan geografik bilimlar tizimi.

11. Anaksimandr – miloddan avvalgi VI asrda yashagan qadimgi yunon mutafakkiri, geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri.

12. Eratosfen – miloddan avvalgi III asrda yashagan yunon olimi, Yer aylanasining uzunligini hisoblash va matematik geografiyani rivojlantirishga hissa qo‘shgan mutafakkir.

13. Strabon – miloddan avvalgi I asr va milodiy I asrda yashagan geograf va tarixchi, 17 kitobdan iborat «Geografiya» asarining muallifi.

14. Klavdiy Ptolemey – milodiy II asrda yashagan olim, geografik koordinatalar, xarita proyeksiyalari va matematik kartografiyaning rivojlanishiga muhim hissa qo‘shgan.

15. Abraham Orteliy – 1527–1598-yillarda yashagan flamand kartografi, zamonaviy geografik atlaslarning shakllanishi va tarixiy kartografiya rivojiga katta hissa qo‘shgan olim.

16. Theatrum Orbis Terrarum – Abraham Orteliy tomonidan 1570-yilda nashr etilgan, geografik xaritalarni yagona tizimda jamlagan dastlabki zamonaviy atlaslardan biri.

17. Parergon – Abraham Orteliy tomonidan qadimgi dunyo geografiyasiga oid yaratilgan tarixiy xaritalar to‘plami bo‘lib, 1595-yilda alohida tarixiy atlas sifatida nashr etilgan.

18. Tarixiy toponimika – geografik joy nomlarining kelib chiqishi, tarixiy o‘zgarishi, ma’nosi va turli davrlarda qo‘llanilishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.

19. Tarixiy-geografik rekonstruksiya – yozma manbalar, arxeologik ma’lumotlar, qadimgi xaritalar va boshqa dalillar asosida o‘tmishdagi geografik sharoit hamda hududiy tuzilmalarni qayta tiklash jarayoni.

20. Siyosiy tarixiy geografiya – davlatlar, imperiyalar, viloyatlar va boshqa siyosiy-ma’muriy birliklarning tarixiy hududlari, chegaralari hamda ularning vaqt davomida o‘zgarishini o‘rganuvchi tarixiy geografiya bo‘limi.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Dastlabki xaritalarning vujudga kelishiga asosiy sabab nima bo‘lgan?
A) Diniy marosimlarning rivojlanishi B) Insonlarning geografik makonni bilish va xo‘jalik faoliyatini tashkil etishga bo‘lgan ehtiyoji C) Yozuvning barcha hududlarda keng tarqalishi D) Sanoat ishlab chiqarishining shakllanishi
To‘g‘ri javob: B) Insonlarning geografik makonni bilish va xo‘jalik faoliyatini tashkil etishga bo‘lgan ehtiyoji.

2. Qadimgi Mesopotamiyada dastlabki xaritalar asosan qanday materialga tushirilgan?
A) Qog‘ozga B) Pergamentga C) Loy taxtachalarga D) Yog‘och taxtalarga
To‘g‘ri javob: C) Loy taxtachalarga.

3. Qadimgi Misrda geografik bilimlarning rivojlanishiga qaysi omil katta ta’sir ko‘rsatgan?
A) Nil daryosi toshqinlari, sug‘orish tizimlari va yerlarni o‘lchash zarurati B) Okeanlararo dengiz savdosining ustunligi C) Sanoat korxonalarining tashkil etilishi D) Temiryo‘l tarmoqlarining rivojlanishi

To‘g‘ri javob: A) Nil daryosi toshqinlari, sug‘orish tizimlari va yerlarni o‘lchash zarurati.

4. Qadimgi Yunonistonda geografik xarita yaratish bilan bog‘liq ilk olimlardan biri kim hisoblanadi?

A) Aristotel B) Gerodot C) Strabon D) Anaksimandr

To‘g‘ri javob: D) Anaksimandr.

5. Yer aylanasining uzunligini matematik usulda hisoblashga uringan qadimgi yunon olimi kim?

A) Gekatey B) Eratosfen C) Gerodot D) Pomponiy Mela

To‘g‘ri javob: B) Eratosfen.

6. Klavdiy Ptolemeyning geografiya faniga qo‘shgan asosiy hissasi nimadan iborat?

A) Birinchi tarixiy atlasni yaratgan B) Qadimgi Misr sug‘orish tizimini o‘rgangan C) Geografik koordinatalar va xarita proyeksiyalarini tizimli bayon etgan D) Buyuk ipak yo‘lini tashkil etgan

To‘g‘ri javob: C) Geografik koordinatalar va xarita proyeksiyalarini tizimli bayon etgan.

7. Abraham Orteliyning «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi qachon nashr etilgan?

A) 1492-yilda B) 1527-yilda C) 1595-yilda D) 1570-yilda

To‘g‘ri javob: D) 1570-yilda.

8. Abraham Orteliyning «Parergon» asari tarixiy geografiya rivojlanishida qanday ahamiyatga ega?

A) Qadimgi dunyo geografiyasiga oid tarixiy xaritalarni tizimlashtirgan B) Yerning Quyosh atrofida aylanishini isbotlagan C) Dastlabki geografik koordinatalarni ixtiro qilgan D) Dunyoning barcha daryolarini o‘lchagan

To‘g‘ri javob: A) Qadimgi dunyo geografiyasiga oid tarixiy xaritalarni tizimlashtirgan.

9. Tarixiy geografiya fanining asosiy vazifasi nimadan iborat?

A) Faqat zamonaviy davlatlarning iqtisodiy rivojlanishini o‘rganish B) Tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish C) Faqat geologik qatlamlarning yoshini aniqlash D) Faqat zamonaviy iqlim o‘zgarishlarini kuzatish

To‘g‘ri javob: B) Tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish.

10. Siyosiy tarixiy geografiya asosan nimalarni o‘rganadi?

A) O‘simlik va hayvonot dunyosining tarqalishini B) Faqat qadimgi yozuv tizimlarini C) Davlatlar, imperiyalar va ma’muriy-hududiy birliklarning tarixiy chegaralari hamda ularning o‘zgarishini D) Faqat astronomik hodisalarni

To‘g‘ri javob: C) Davlatlar, imperiyalar va ma’muriy-hududiy birliklarning tarixiy chegaralari hamda ularning o‘zgarishini.

3-MAVZU. TARIXIY KARTOGRAFIYA VA UNING ASOSIY YO‘NALISHLARI. TARIXIY KARTOGRAFIYANING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Asosiy savollar:

1. Kartografiya haqida ilmiy tushuncha. Kartalarning mazmuniga ko‘ra bo‘linishi
2. Tarixiy kartografiya ilmiy fan sifatida. Tarixiy-kartografik usullarning tarix fanida qo‘llanilishi
3. Rossiya imperiyasi va sobiq SSSRda tarixiy kartografiya
4. Umumiy va alohida tarixiy kartalar

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Kartografiya, geografik karta, masshtab, kartografik proyeksiya, mavzuli kartalar, tarixiy kartografiya, tarixiy atlas, kartografik usullar, Rossiya imperiyasi kartografiyasi, sovet kartografiyasi, umumiy tarixiy kartalar, alohida tarixiy kartalar.

1-asosiy savolning bayoni:

Kartografiya geografiya fanlari tizimida muhim o‘rin egallaydigan ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, Yer yuzasi, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar, geografik obyektlar hamda ularning hududiy joylashuvini kartografik tasvirlar orqali o‘rganish, aks ettirish va tahlil qilish bilan shug‘ullanadi. Kartografiya atamasi yunoncha chartēs — xarita yoki qog‘oz varag‘i hamda graphein — yozmoq, tasvirlamoq so‘zlari bilan bog‘liq. Kartografiya geografik makon haqidagi ma’lumotlarni maxsus matematik asos, shartli belgilar va umumlashtirish usullari yordamida tasvirlash imkonini beradigan fan, texnologiya va amaliy faoliyat sohasi hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi geografik obyektlarning joylashuvi, o‘zaro munosabatlari, tarqalishi va hududiy xususiyatlarini tushunarli hamda ilmiy asoslangan shaklda ifodalashdan iboratdir. Kartografiya insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Dastlabki kartografik tasvirlar kishilarning atrof-muhitni bilish, yashash hududlarini belgilash, suv manbalarini aniqlash, ovchilik va dehqonchilik faoliyatini tashkil etish ehtiyojlari asosida yuzaga kelgan. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Yunoniston va Rim sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning rivojlanishi bilan bir qatorda xaritalar yaratish tajribasi ham takomillashgan. Qadimgi xaritalarda daryolar, tog‘lar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari va siyosiy hududlar aks ettirilgan. Keyingi davrlarda astronomiya, matematika, geodeziya va geografiya fanlarining rivojlanishi natijasida kartografiya ilmiy asosga ega bo‘lgan mustaqil yo‘nalish sifatida

shakllangan. Kartografiya tarixiga oid fundamental tadqiqotlarda xaritalar insoniyatning geografik bilimlarini ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan birga, muayyan tarixiy davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy qarashlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida ham o‘rganiladi[19]. Kartografiyaning asosiy tadqiqot obyekti geografik makon va unda joylashgan tabiiy hamda ijtimoiy obyektlar hisoblanadi. Uning predmetini esa geografik obyektlar va hodisalarning hududiy joylashuvi, o‘zaro bog‘liqligi, tarqalish qonuniyatlari hamda ularni kartografik tasvirlash usullari tashkil etadi. Kartografiya geografik makonni tasvirlash bilan cheklanmay, balki xaritalar yordamida yangi ilmiy ma’lumotlarni aniqlash, geografik jarayonlarni qiyoslash va hududiy o‘zgarishlarni tahlil qilish imkonini ham beradi. Shu sababli xarita faqat geografik ma’lumotlarni ko‘rsatuvchi tasvir emas, balki ilmiy tadqiqot va bilish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Geografik karta Yer yuzasining yoki uning muayyan qismining matematik asosda, belgilangan masshtabda, kartografik proyeksiya va shartli belgilar yordamida tekislikda umumlashtirib tasvirlangan ko‘rinishidir. Geografik kartalarning asosiy xususiyati shundaki, ularda geografik obyektlar tanlab olinadi, muhim belgilar ajratib ko‘rsatiladi va tasvirlanayotgan hududning xususiyatlari muayyan ilmiy maqsadga muvofiq umumlashtiriladi. Xaritalar yordamida hududlarning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti, aholi taqsimoti, iqtisodiy faoliyati, siyosiy chegaralari va boshqa ko‘plab jarayonlarni o‘rganish mumkin. Kartografik tasvirlarning ilmiy asosini masshtab, kartografik proyeksiya, koordinatalar tizimi, shartli belgilar va kartografik generalizatsiya tashkil etadi. Masshtab xaritadagi masofa bilan yer yuzasidagi tegishli masofa o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Kartografik proyeksiya Yerning egri yuzasini tekislikda tasvirlashning matematik usuli hisoblanadi. Koordinatalar tizimi geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi. Shartli belgilar esa tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyektlarni grafik shaklda ifodalash imkonini beradi. Kartografik generalizatsiya xaritaning maqsadi, masshtabi va mazmuniga muvofiq geografik obyektlarni tanlash, soddalashtirish hamda umumlashtirish jarayonidir. Kartalarning ilmiy tasnifi ularning mazmuni, masshtabi, hududiy qamrovi, maqsadi va foydalanish xususiyatlariga asoslanadi. Kartalarni mazmuniga ko‘ra tasniflash kartografiya fanida alohida ahamiyatga ega. Chunki xaritaning mazmuni unda qanday geografik obyektlar, hodisalar va jarayonlar tasvirlanganligini belgilaydi. Mazmuniga ko‘ra geografik kartalar, odatda, ikkita asosiy guruhga — umumgeografik va mavzuli kartalarga ajratiladi. Umumgeografik kartalarda hududning asosiy geografik obyektlari majmuali tarzda tasvirlansa, mavzuli

[19] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

kartalarda muayyan tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy yoki tarixiy hodisa va jarayonlarning hududiy xususiyatlari aks ettiriladi.

Umumgeografik kartalar Yer yuzasidagi asosiy tabiiy va ijtimoiy-geografik obyektlarni birgalikda tasvirlaydigan kartalar hisoblanadi. Ularda relyef, daryolar, ko‘llar, dengizlar, aholi manzilgohlari, yo‘llar, ma’muriy chegaralar va boshqa geografik obyektlar ko‘rsatiladi. Ushbu kartalarning asosiy maqsadi hududning umumiy geografik qiyofasini aks ettirishdan iborat. Umumgeografik kartalar ilmiy tadqiqotlar, ta’lim, hududiy rejalashtirish, transport, harbiy ish va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi. Umumgeografik kartalar tarkibiga topografik kartalar, umumiy geografik ma’lumot beruvchi o‘rta masshtabli kartalar va mayda masshtabli geografik kartalar kiradi. Topografik kartalarda joyning tabiiy va inson tomonidan yaratilgan obyektlari nisbatan batafsil tasvirlanadi. Bunday kartalarda relyef shakllari, suv tarmoqlari, yo‘llar, binolar va boshqa obyektlarning joylashuvi ko‘rsatiladi. Mayda masshtabli umumgeografik kartalarda esa yirik hududlar, mamlakatlar, qit’alar yoki butun Yer yuzasining asosiy geografik xususiyatlari umumlashtirilgan holda ifodalanadi.

Mavzuli kartalar geografik obyektlar va hodisalarning muayyan turini, ularning hududiy tarqalishi, miqdoriy va sifat xususiyatlari hamda o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi kartalardir. Bunday kartalarda asosiy e’tibor muayyan mavzuga qaratiladi. Mavzuli kartalar geografik tadqiqotlar, iqtisodiy rejalashtirish, ekologik monitoring, demografik tahlil, tarixiy izlanishlar va boshqa ilmiy-amaliy faoliyat yo‘nalishlarida muhim ahamiyatga ega. Kartografiya nazariyasiga oid tadqiqotlarda mavzuli kartalar geografik ma’lumotlarni tahlil qilish va murakkab hududiy qonuniyatlarni tasvirlashning muhim vositalaridan biri sifatida baholanadi[20]. Mavzuli kartalar o‘z navbatida tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy kartalarga bo‘linadi. Tabiiy-geografik kartalarda Yer yuzasining tabiiy komponentlari, ularning hududiy tarqalishi va o‘zaro bog‘liqligi aks ettiriladi. Bunday kartalarga geologik, geomorfologik, iqlim, gidrologik, tuproq, o‘simliklar, hayvonot dunyosi va tabiiy landshaft kartalari kiradi. Masalan, iqlim kartalarida harorat, yog‘in miqdori, shamol yo‘nalishlari va boshqa meteorologik ko‘rsatkichlarning hududiy taqsimoti ifodalanadi. Geologik kartalarda esa tog‘ jinslarining tarkibi, yoshi va geologik tuzilishi tasvirlanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy kartalar jamiyat hayoti, aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati va iqtisodiy jarayonlarning geografik xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu guruhga aholi, demografik, iqtisodiy, sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, savdo, siyosiy va ma’muriy kartalar kiradi. Aholi kartalarida aholining soni, zichligi, milliy tarkibi, migratsiya jarayonlari va manzilgohlarning joylashuvi tasvirlanadi. Iqtisodiy

[20] Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.

kartalarda ishlab chiqarish tarmoqlari, sanoat markazlari, qishloq xo‘jaligi hududlari, transport tarmoqlari va iqtisodiy aloqalar ko‘rsatiladi. Bunday kartalar jamiyatning hududiy tashkil etilishi va iqtisodiy taraqqiyotini o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Tarixiy kartalar mavzuli kartalarning muhim turlaridan biri hisoblanadi. Ularda muayyan tarixiy davrga oid siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy va madaniy jarayonlarning geografik joylashuvi aks ettiriladi. Tarixiy kartalar yordamida qadimgi davlatlarning hududiy chegaralari, harbiy yurishlar, aholi migratsiyasi, savdo yo‘llari, shaharlarning rivojlanishi va iqtisodiy markazlarning joylashuvini o‘rganish mumkin. Tarixiy kartalar tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tasvirlashga xizmat qilishi bilan alohida ahamiyatga ega.

Tarixiy kartalar mazmuniga ko‘ra siyosiy-tarixiy, iqtisodiy-tarixiy, harbiy-tarixiy, etnografik-tarixiy va madaniy-tarixiy kartalarga ajratilishi mumkin. Siyosiy-tarixiy kartalarda davlatlarning hududiy chegaralari, siyosiy markazlari, ma’muriy birliklari va hududiy o‘zgarishlari tasvirlanadi. Iqtisodiy-tarixiy kartalarda qadimgi xo‘jalik markazlari, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari, hunarmandchilik va ishlab chiqarish hududlari ko‘rsatiladi. Harbiy-tarixiy kartalarda janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari va mudofaa inshootlarining joylashuvi aks ettiriladi. Etnografik-tarixiy kartalarda esa xalqlar va etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi, migratsiyasi hamda hududiy tarqalishi tasvirlanadi. Tarixiy kartografiya tarix fanining tadqiqot usullarini boyitishga xizmat qiladi. Chunki tarixiy voqealarning geografik joylashuvini aniqlash, qadimgi hududiy chegaralarni tiklash va tarixiy manbalarda uchraydigan geografik obyektlarni xaritalashtirish orqali tarixiy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish mumkin. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid kartalarda qadimgi Xorazm, Baqtriya, Sug‘d, Choch va Farg‘ona hududlari, Buyuk ipak yo‘li tarmoqlari, sug‘orish tizimlari va qadimgi shaharlarning joylashuvi tasvirlanadi. Bunday kartalar tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Kartalarni mazmuniga ko‘ra tasniflashda kompleks va analitik kartalar ham alohida ahamiyatga ega. Analitik kartalar muayyan hodisa yoki jarayonning bitta xususiyatini tasvirlashga qaratiladi. Masalan, aholi zichligi, o‘rtacha yillik harorat yoki yog‘in miqdorini aks ettiruvchi kartalar analitik xarakterga ega. Kompleks kartalarda esa bir-biri bilan bog‘liq bir nechta geografik hodisa va ko‘rsatkichlar birgalikda tasvirlanadi. Masalan, muayyan hududning tabiiy resurslari, sanoat markazlari va transport tarmoqlarini birgalikda aks ettiruvchi karta kompleks mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Sintetik kartalarda esa bir nechta ko‘rsatkichlarni tahlil qilish asosida hududlarning umumlashtirilgan tavsifi yoki rayonlashtirilishi ifodalanadi. Kartalarning mazmuni ularning maqsadi va foydalanish sohasiga bevosita bog‘liqdir. Ta’lim kartalari o‘quvchilarga geografik va tarixiy bilimlarni

tushunarli shaklda yetkazish uchun yaratiladi. Ilmiy kartalar geografik hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlarini aniqlash, ularni tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Ma’lumotnoma kartalari esa geografik obyektlarning joylashuvi, nomi va boshqa muhim xususiyatlari haqida axborot beradi. Kartalarning ushbu turlari mazmuniy tasnif bilan bir qatorda ularning vazifasi bo‘yicha ajratilishini ham ko‘rsatadi.

Zamonaviy kartografiya taraqqiyotida raqamli texnologiyalar, geografik axborot tizimlari va masofadan zondlash usullarining ahamiyati ortib bormoqda. Geografik axborot tizimlari yordamida turli mazmundagi kartografik ma’lumotlarni birlashtirish, tahlil qilish, taqqoslash va yangilash imkoniyati mavjud. Raqamli kartalar tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda tasvirlashga imkon beradi. Bu esa geografik obyektlar va hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini chuqurroq o‘rganish uchun qulay sharoit yaratadi. Kartografiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati uning turli fanlar bilan o‘zaro aloqasida ham namoyon bo‘ladi. Kartografiya geografiya, tarix, geologiya, arxeologiya, demografiya, iqtisodiyot, ekologiya va boshqa fanlarning tadqiqot natijalarini hududiy jihatdan ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, tarix fanida kartografik usullardan foydalanish tarixiy voqealarning geografik makon bilan bog‘liqligini aniqlash, qadimgi davlatlarning hududiy rivojlanishini o‘rganish va tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni qiyoslashda muhim ahamiyatga ega.

Xullas, kartografiya geografik makon va undagi tabiiy hamda ijtimoiy hodisalarni ilmiy asosda tasvirlash, o‘rganish va tahlil qilishga xizmat qiluvchi muhim fan hisoblanadi. Kartalarning mazmuniga ko‘ra umumgeografik va mavzuli turlarga ajratilishi geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish hamda ulardan maqsadli foydalanish imkonini beradi. Umumgeografik kartalar hududning umumiy geografik xususiyatlarini aks ettirsa, mavzuli kartalar muayyan tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy yoki tarixiy jarayonlarning hududiy tarqalishini ifodalaydi. Tarixiy kartalar esa o‘tmishdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Kartografiya fanining rivojlanishi geografik bilimlarni kengaytirish, tarixiy jarayonlarni chuqurroq anglash va ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy kartografiya tarix va geografiya fanlari tutashgan nuqtada shakllangan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda aks etishi, qadimgi xaritalarning yaratilish tarixi, ularning mazmuni hamda tarixiy hodisalarni kartografik usullar yordamida

o‘rganish masalalari bilan shug‘ullanadi. Tarixiy kartografiya o‘tmishdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va demografik jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, ularni xaritalarda tasvirlash hamda tarixiy makonning o‘zgarishini ilmiy asosda tahlil qilishga xizmat qiladi. Ushbu ilmiy yo‘nalish tarixiy geografiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tarixiy voqealarni faqat xronologik ketma-ketlikda emas, balki muayyan geografik hudud va makon doirasida ham tadqiq etish imkonini beradi. Tarixiy kartografiyaning fan sifatidagi ahamiyati shundaki, u tarixiy manbalarda uchraydigan geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish, tarixiy hududlarni qayta tiklash va tarixiy jarayonlarning hududiy qonuniyatlarini aniqlash uchun maxsus tadqiqot usullarini ishlab chiqadi. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi insoniyatning geografik makonni tasvirlashga bo‘lgan ehtiyojlari bilan bog‘liq. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida yaratilgan dastlabki xaritalar, yunon va rim olimlarining geografik tasavvurlari hamda o‘rta asrlar kartografik merosi tarixiy kartografiyaning dastlabki manbaviy asoslarini tashkil etadi. Biroq tarixiy kartografiyaning alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanishi keyingi davrlarda tarixiy manbalarni tanqidiy o‘rganish, qadimgi geografik nomlarni aniqlash va tarixiy hududlarni xaritalarda aks ettirish ehtiyojlari bilan bog‘liq holda jadallashgan. Ayniqsa, XVI asrda Yevropada Uyg‘onish davri ilmiy tafakkurining rivojlanishi, qadimgi yunon va rim mualliflari asarlariga qiziqishning kuchayishi hamda geografik bilimlarning kengayishi tarixiy kartografiyaning taraqqiyotiga muhim ta’sir ko‘rsatgan.

Tarixiy kartografiya rivojlanishida Abraham Orteliyning ilmiy faoliyati alohida ahamiyatga ega. Uning 1570-yilda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi geografik xaritalarni yagona tizim asosida jamlashda muhim bosqich bo‘lgan. Orteliy tomonidan yaratilgan «Parergon» tarixiy xaritalar to‘plami esa qadimgi dunyo davlatlari, tarixiy viloyatlar va geografik obyektlarni kartografik jihatdan tasvirlashga qaratilgan. Ushbu asarlar tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish va qadimgi hududlarni xaritalarda qayta tiklash an’analarining rivojlanishiga xizmat qilgan. Keyingi davrlarda tarixiy kartografiya tarix fanining yordamchi yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanib, tarixiy voqealarni hududiy jihatdan tahlil qilishda muhim ilmiy vositaga aylangan. Tarixiy kartografiyaning tadqiqot obyekti tarixiy geografik makon, qadimgi va o‘rta asrlarga oid xaritalar, tarixiy hududlar, davlat chegaralari, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar hamda turli davrlarda yuz bergan hududiy o‘zgarishlardan iborat. Uning predmetini esa tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, ularning hududiy rivojlanish qonuniyatlari, tarixiy xaritalarning mazmuni va kartografik ma’lumotlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi. Tarixiy kartografiya yordamida qadimgi davlatlarning hududiy chegaralarini aniqlash, tarixiy shaharlarning joylashuvini belgilash, migratsiya

yo‘nalishlarini o‘rganish va xo‘jalik faoliyatining geografik xususiyatlarini qayta tiklash mumkin.

Tarixiy kartografiyaning asosiy vazifalaridan biri tarixiy xaritalarni yaratish va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish hisoblanadi. Tarixiy xaritalar muayyan davrga oid geografik obyektlar, siyosiy chegaralar, iqtisodiy markazlar, aholi joylashuvi va tarixiy voqealarni aks ettiradi. Bunday xaritalarni yaratishda yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar, numizmatik materiallar, epigrafik yodgorliklar, qadimgi geografik tavsiflar va mavjud kartografik manbalardan foydalaniladi. Tarixiy xaritalarni tuzishda manbalarning yaratilgan davri, muallifi, geografik aniqligi va tarixiy ishonchliligi hisobga olinishi zarur. Chunki ayrim qadimgi xaritalarda geografik obyektlar taxminiy yoki ramziy shaklda tasvirlangan bo‘lishi mumkin.

Tarixiy kartografiyada manbashunoslik tahlili muhim o‘rin tutadi. Har qanday tarixiy xarita muayyan davrning geografik bilimlari, siyosiy qarashlari va ilmiy imkoniyatlarini aks ettiradi. Shu sababli qadimgi xaritalarni zamonaviy geografik tasvirlar bilan bevosita tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Xaritaning yaratilish maqsadi, undagi geografik nomlar, shartli belgilar, tasvirlash usullari va hududiy ma’lumotlar tanqidiy o‘rganilishi lozim. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlarda xaritalar geografik ma’lumotlarni ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan bir qatorda tarixiy jamiyatlarning dunyoqarashi, siyosiy munosabatlari va madaniy tasavvurlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida ham baholanadi[21]. Tarixiy-kartografik usullar tarix fanida voqea va jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash uchun qo‘llaniladigan ilmiy metodlar majmuasidir. Ushbu usullar tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘lash, ularni xaritalarda aks ettirish, turli davrlarga oid hududiy o‘zgarishlarni taqqoslash va tarixiy jarayonlarning makoniy qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Tarixiy-kartografik usullarning asosiy turlariga tarixiy xaritalarni qiyoslash, kartografik rekonstruksiya, tarixiy-geografik lokalizatsiya, kartografik tahlil, tarixiy toponimik tahlil va geografik axborot tizimlari asosidagi tadqiqotlar kiradi.
Tarixiy xaritalarni qiyoslash usuli turli davrlarga oid kartografik materiallarni o‘zaro solishtirish orqali hududiy o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, bir davlatning turli tarixiy davrlardagi siyosiy chegaralarini qiyoslash orqali uning hududiy kengayishi yoki qisqarishi, ma’muriy tuzilishidagi o‘zgarishlar va siyosiy markazlarining ko‘chishi haqida xulosalar chiqarish mumkin. Ushbu usul davlatlar tarixi, siyosiy geografiya, harbiy tarix va tarixiy hududshunoslik tadqiqotlarida keng qo‘llaniladi. Bunda xaritalarning yaratilgan davri, masshtabi va ma’lumotlarining aniqligini hisobga olish muhimdir. Kartografik rekonstruksiya usuli o‘tmishda mavjud bo‘lgan geografik obyektlar, siyosiy hududlar, aholi

[21] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

manzilgohlari va xo‘jalik tizimlarini turli tarixiy manbalar asosida qayta tiklashga qaratilgan. Ushbu usul orqali qadimgi daryo o‘zanlari, sug‘orish tarmoqlari, savdo yo‘llari, shaharlar va davlat chegaralarining taxminiy joylashuvi aniqlanadi. Kartografik rekonstruksiya jarayonida yozma manbalar, arxeologik topilmalar, qadimgi xaritalar, tarixiy toponimlar va tabiiy-geografik ma’lumotlar o‘zaro qiyoslanadi. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlar tarixini o‘rganishda mazkur usul muhim ahamiyatga ega.

Tarixiy-geografik lokalizatsiya usuli tarixiy manbalarda qayd etilgan geografik obyektlarning zamonaviy xaritadagi joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi. Qadimgi yozma manbalarda ko‘plab shaharlar, qishloqlar, daryolar, tog‘lar va viloyatlarning nomlari uchraydi. Biroq ularning ayrimlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgargan yoki butunlay iste’moldan chiqqan. Shu sababli tarixiy kartografiyada qadimgi geografik nomlarni zamonaviy toponimlar bilan qiyoslash, arxeologik yodgorliklarning joylashuvini aniqlash va tarixiy manbalardagi masofalarni tahlil qilish orqali geografik obyektlarning o‘rnini belgilashga harakat qilinadi. Tarixiy toponimik tahlil ham tarixiy-kartografik tadqiqotlarning muhim usullaridan biridir. Toponimlar muayyan hududning tarixiy, etnik, til va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Geografik nomlarning kelib chiqishi, tarixiy o‘zgarishi va turli manbalarda uchraydigan shakllarini o‘rganish orqali qadimgi aholi manzilgohlari, etnik guruhlar va siyosiy hududlarning joylashuvini aniqlash mumkin. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid manbalarda Sirdaryo Yaksart va Sayxun, Amudaryo esa Oks va Jayhun nomlari bilan tilga olingan. Ushbu nomlarni qiyosiy o‘rganish qadimgi geografik tasavvurlarni aniqlash va tarixiy xaritalarni yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Tarix fanida tarixiy-kartografik usullardan foydalanish siyosiy tarixni o‘rganishda alohida o‘rin tutadi. Davlatlarning shakllanishi, hududiy kengayishi, siyosiy chegaralarining o‘zgarishi va ma’muriy boshqaruv tizimining rivojlanishi geografik makon bilan uzviy bog‘liqdir. Tarixiy xaritalar yordamida qadimgi davlatlar, xonliklar, imperiyalar va boshqa siyosiy tuzilmalarning hududiy rivojlanishini tahlil qilish mumkin. Masalan, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatlarining siyosiy-hududiy tarixini o‘rganishda tarixiy xaritalar muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Biroq qadimgi va o‘rta asrlardagi siyosiy chegaralar har doim ham zamonaviy davlat chegaralari kabi qat’iy belgilangan bo‘lmaganligi sababli ularni xaritalashtirishda tarixiy manbalarning xususiyatlarini hisobga olish zarur. Tarixiy-kartografik usullar harbiy tarixni o‘rganishda ham keng qo‘llaniladi. Harbiy yurishlar, janglar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari, mudofaa inshootlari va strategik hududlarning joylashuvi tarixiy xaritalar yordamida tahlil qilinadi. Harbiy-tarixiy xaritalar janglarning geografik sharoitini, tabiiy to‘siqlarni, yo‘l

tarmoqlarini va qo‘shinlarning harakatlanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu esa harbiy voqealarning sabab va oqibatlarini geografik omillar bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini yaratadi.

Iqtisodiy tarixni o‘rganishda tarixiy-kartografik usullar xo‘jalik faoliyatining hududiy rivojlanishini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Qadimgi dehqonchilik vohalari, sug‘orish tizimlari, hunarmandchilik markazlari, konlar, savdo yo‘llari va bozorlarning joylashuvi tarixiy xaritalarda aks ettiriladi. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, qadimgi irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishini o‘rganishda kartografik rekonstruksiya usuli muhim ahamiyatga ega. Xorazm vohasining qadimgi sug‘orish tizimlariga oid tadqiqotlar arxeologik va tarixiy-geografik ma’lumotlarni birgalikda o‘rganishning ilmiy imkoniyatlarini ko‘rsatadi[22]. Tarixiy-kartografik usullar aholi tarixiy geografiyasi va etnik tarixni o‘rganishda ham muhim vosita hisoblanadi. Xalqlar va qabilalarning tarixiy joylashuvi, migratsiya yo‘nalishlari, aholi manzilgohlarining shakllanishi va etnik hududlarning o‘zgarishi kartografik ma’lumotlar yordamida tahlil qilinadi. Bunday tadqiqotlarda arxeologik madaniyatlarning tarqalish hududlari, yozma manbalardagi etnonimlar, tarixiy toponimlar va demografik ma’lumotlar o‘zaro qiyoslanadi. Shu orqali tarixiy davrlardagi aholi harakatlari va etnik jarayonlarning geografik xususiyatlari aniqlanadi.

Shaharlar tarixini o‘rganishda ham tarixiy kartografiyaning ahamiyati katta. Qadimgi shaharlarning joylashuvi, ularning hududiy kengayishi, mudofaa tizimlari, savdo markazlari va shahar atrofidagi qishloq manzilgohlarini xaritalashtirish orqali urbanizatsiya jarayonlarining tarixiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Masalan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Termiz va boshqa tarixiy shaharlarning rivojlanishini o‘rganishda qadimgi xaritalar, arxeologik rejalar va zamonaviy geografik ma’lumotlardan foydalaniladi. Bunday tadqiqotlar shaharlarning tabiiy-geografik sharoit bilan bog‘liqligini aniqlashga yordam beradi.

Zamonaviy tarixiy kartografiyada geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari va raqamli kartografiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Geografik axborot tizimlari turli davrlarga oid tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda joylashtirish, ularni qiyoslash va fazoviy tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, qadimgi aholi manzilgohlari, tarixiy sug‘orish tarmoqlari, savdo yo‘llari va siyosiy chegaralarni yagona raqamli xaritada aks ettirish orqali ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash mumkin. Biroq raqamli texnologiyalar tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish

[22] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

zaruratini bartaraf etmaydi. Aksincha, tarixiy ma’lumotlarning ishonchliligi, aniqligi va xronologik mansubligini tekshirish yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy kartografiyaning ilmiy ahamiyati uning fanlararo xususiyatida ham namoyon bo‘ladi. Ushbu yo‘nalish tarix, geografiya, arxeologiya, etnologiya, demografiya, geodeziya, toponimika va axborot texnologiyalari bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi. Tarixiy-kartografik tadqiqotlar turli fanlarga oid ma’lumotlarni birlashtirish orqali tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish imkonini yaratadi. Bu esa tarixiy voqealarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tekshirish va ilmiy xulosalarning asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi. Tarixiy kartografiya ta’lim jarayonida ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy xaritalar yordamida talabalar qadimgi davlatlarning joylashuvi, siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, harbiy yurishlar, savdo yo‘llari va migratsiya jarayonlarini geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganadilar. Bu esa tarixiy voqealarni faqat sanalar va faktlar asosida emas, balki ularning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tushunish imkonini beradi. Tarixiy xaritalardan foydalanish talabalarning tarixiy tafakkuri, geografik tasavvuri va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Demak, tarixiy kartografiya tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari tarixiy xaritalarni yaratish, qadimgi kartografik manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy hududlarni qayta tiklash, geografik obyektlarning joylashuvini aniqlash va turli davrlardagi hududiy o‘zgarishlarni qiyosiy o‘rganishdan iboratdir. Tarixiy-kartografik usullar siyosiy, iqtisodiy, harbiy, etnik va madaniy tarixni tadqiq etishda keng qo‘llanilib, tarixiy jarayonlarning makoniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan tarixiy kartografiya tarix fanining tadqiqot imkoniyatlarini kengaytirish va tarixiy bilimlarning ilmiy asoslanganligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

3-asosiy savolning bayoni:

Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR) davrida tarixiy kartografiyaning shakllanishi va rivojlanishi geografiya, tarix, geodeziya, topografiya hamda harbiy fanlar taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Mazkur davrlarda kartografiya davlat hududlarini o‘rganish, ma’muriy boshqaruvni tashkil etish, harbiy yurishlarni rejalashtirish, iqtisodiy resurslarni hisobga olish va tarixiy jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda tasvirlashning muhim vositasiga aylangan. Rossiya imperiyasida kartografik tadqiqotlar dastlab davlatning hududiy kengayishi, harbiy-strategik ehtiyojlar va yangi yerlarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa, sovet davrida

tarixiy kartografiya ilmiy muassasalar, oliy ta’lim tizimi va markazlashgan nashriyotlar faoliyati asosida yanada tizimli tus olgan. Ushbu davrlarda yaratilgan geografik va tarixiy xaritalar bugungi kunda ham tarixiy geografiya, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix va hududshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manbalar hisoblanadi. Rossiyada kartografik bilimlarning rivojlanishi XVI–XVII asrlarda davlat hududlarining kengayishi, Sibir va boshqa mintaqalarning o‘rganilishi hamda geografik ma’lumotlarni to‘plash ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu davrda turli hududlarning tavsiflari, yo‘l ko‘rsatkichlari va chizma xaritalari yaratilgan. Rossiya kartografiyasining dastlabki yodgorliklaridan biri «Bolshoy chertyoj» deb ataluvchi umumiy xarita an’anasi bilan bog‘liqdir. Uning asl nusxasi saqlanmagan bo‘lsa-da, «Kniga Bolshomu chertyoju» nomi bilan ma’lum bo‘lgan geografik tavsiflar to‘plami XVII asr Rossiyasining geografik bilimlari haqida muhim ma’lumot beradi. Ushbu manbada daryolar, shaharlar, yo‘llar, masofalar va hududiy chegaralar haqida ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur materiallar keyingi kartografik tadqiqotlar uchun muhim asos vazifasini bajargan.

XVIII asr boshlarida Pyotr I tomonidan amalga oshirilgan davlat islohotlari Rossiyada kartografiya va geodeziya fanlarining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Davlat boshqaruvini takomillashtirish, harbiy flotni rivojlantirish, yangi hududlarni o‘rganish va iqtisodiy resurslarni hisobga olish maqsadida geografik ekspeditsiyalar tashkil etilgan. Bu davrda astronomik kuzatishlar, geodezik o‘lchashlar va topografik tasvirlash usullaridan keng foydalanila boshlangan. Kartografik faoliyatning rivojlanishi Rossiya hududlarini yanada aniqroq o‘rganish va davlat miqyosida geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish imkonini yaratgan. Rossiya kartografiyasining rivojlanishida Ivan Kirilov (1689–1737) muhim o‘rin egallagan. U Rossiya hududlarini xaritalashtirish, geografik ma’lumotlarni yig‘ish va atlas yaratish ishlariga katta hissa qo‘shgan. Uning «Atlas Vserossiyskoy imperii» nomi bilan bog‘liq kartografik faoliyati XVIII asr Rossiya geografik tadqiqotlarining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Kirilov tomonidan amalga oshirilgan ishlar geografik ma’lumotlarni yagona tizimga keltirish, ma’muriy hududlarni xaritalashtirish va davlatning geografik tasavvurini kengaytirishga xizmat qilgan.

XVIII asrda Rossiya kartografiyasining ilmiy asosda rivojlanishida Vasiliy Tatishchev va Mixail Lomonosov kabi olimlarning faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tatishchev Rossiya geografiyasi va tarixini o‘rganishda geografik ma’lumotlardan foydalanishga e’tibor qaratgan. Lomonosov esa geografik tadqiqotlarni ilmiy asosda tashkil etish, tabiiy resurslarni o‘rganish va kartografik ma’lumotlarni takomillashtirish masalalariga ahamiyat bergan. Rossiya Fanlar akademiyasi faoliyati doirasida geografik xaritalar yaratish, ekspeditsiyalar tashkil etish va geografik ma’lumotlarni nashr etish ishlari kengaygan. 1745-yilda Rossiya

Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Atlas Rossiyskoy» Rossiya kartografiyasi tarixidagi muhim ilmiy yutuqlardan biri hisoblanadi. Mazkur atlas imperiya hududlarining geografik tasvirlarini tizimlashtirish va davlatning hududiy tuzilishi haqida umumiy tasavvur hosil qilish imkonini bergan. Atlasning yaratilishi Rossiyada geografik xaritalarni ilmiy asosda tayyorlash, ularni yagona kartografik tizimga keltirish va geografik ma’lumotlardan davlat boshqaruvida foydalanish jarayonlarini rivojlantirgan. XVIII asr kartografik merosi keyingi davrlarda tarixiy xaritalarni yaratish va hududiy o‘zgarishlarni o‘rganish uchun muhim manbaviy asos bo‘lib xizmat qilgan.

XIX asrda Rossiya imperiyasida kartografik tadqiqotlar yangi bosqichga ko‘tarilgan. Imperiya hududining kengayishi, yangi viloyatlar va guberniyalarning tashkil etilishi, harbiy yurishlar hamda iqtisodiy resurslarni o‘rganish ehtiyoji topografik va geografik xaritalarning ko‘payishiga sabab bo‘lgan. Bu davrda harbiy-topografik xizmatlar faoliyati kuchayib, davlat hududlarining batafsil xaritalarini yaratish ishlari amalga oshirilgan. Rossiya imperiyasi kartografiyasining rivojlanishida Harbiy-topografik depo va keyinchalik Harbiy-topografik korpus faoliyati muhim o‘rin tutgan.

XIX asr Rossiya kartografiyasi tarixida Fridrix Shubert (1789–1865) faoliyati alohida ahamiyatga ega. Uning rahbarligida Rossiya imperiyasining turli hududlarini topografik o‘rganish, geodezik o‘lchashlar o‘tkazish va batafsil xaritalar yaratish ishlari amalga oshirilgan. Shubert nomi bilan bog‘liq kartografik materiallar imperiya hududlarining tabiiy-geografik xususiyatlari, aholi manzilgohlari, yo‘l tarmoqlari va ma’muriy chegaralarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu xaritalar bugungi tarixiy geografik tadqiqotlarda XIX asrdagi hududiy holatni aniqlash va zamonaviy geografik ma’lumotlar bilan qiyoslash uchun foydalaniladi. Rossiya imperiyasida tarixiy kartografiyaning rivojlanishi tarix fanining ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi bilan ham bog‘liq bo‘lgan. XVIII–XIX asrlarda tarixchilar qadimgi davlatlar, siyosiy hududlar, harbiy yurishlar va tarixiy geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashda xaritalardan foydalanishga alohida e’tibor qaratganlar. Tarixiy atlaslar yaratish, qadimgi davlatlarning chegaralarini xaritalashtirish va tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda tasvirlash ishlari kengaygan. Bu jarayon tarixiy geografiya va tarixiy kartografiyaning o‘zaro bog‘liq ilmiy yo‘nalishlar sifatida rivojlanishiga xizmat qilgan.

XIX asrda Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga bo‘lgan siyosiy va harbiy qiziqishi mintaqani kartografik o‘rganish ishlarining kengayishiga sabab bo‘lgan. Rossiya harbiy ekspeditsiyalari, geografik jamiyatlar va ilmiy tadqiqotchilar tomonidan Turkiston, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi hamda ularga tutash hududlar haqida geografik ma’lumotlar to‘plangan. Ushbu

tadqiqotlarda daryolar, tog‘lar, cho‘llar, savdo yo‘llari, shaharlar va aholi manzilgohlarining joylashuviga alohida e’tibor qaratilgan. Kartografik ma’lumotlar harbiy yurishlarni rejalashtirish, yangi bosib olingan hududlarni boshqarish va iqtisodiy resurslarni aniqlash maqsadlarida ham foydalanilgan. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o‘lkasining xaritalashtirilishi mahalliy tarixiy geografiyani o‘rganish uchun muhim manbalar shakllanishiga olib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan ma’muriy-hududiy xaritalar, topografik tasvirlar va statistik materiallar yaratish ishlari kengaygan. Bunday xaritalarda viloyatlar, uyezdlar, shaharlar, qishloqlar, yo‘l tarmoqlari va tabiiy-geografik obyektlar aks ettirilgan. Ushbu materiallar bugungi kunda Markaziy Osiyoning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi siyosiy, iqtisodiy va demografik tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan kartografik materiallarni tarixiy manba sifatida o‘rganishda ularning siyosiy va ma’muriy maqsadlarini hisobga olish zarur. Chunki ko‘plab xaritalar harbiy yurishlar, hududiy nazorat, soliq tizimi va iqtisodiy resurslarni boshqarish ehtiyojlari asosida yaratilgan. Shu sababli ularda ayrim hududlar batafsil tasvirlangan bo‘lsa, boshqa joylar haqida ma’lumotlar cheklangan bo‘lishi mumkin. Kartografik manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni yozma hujjatlar va arxeologik ma’lumotlar bilan qiyoslash tarixiy geografik tadqiqotlarning ilmiy asoslanganligini oshiradi.

1917-yilgi siyosiy o‘zgarishlardan keyin Rossiyada kartografiya va tarixiy geografiya sohalari yangi ijtimoiy-siyosiy sharoitda rivojlana boshlagan. 1922-yilda SSSR tashkil etilishi bilan kartografik faoliyat markazlashgan davlat tizimi doirasida olib borilgan. Sovet davrida geografik xaritalar yaratish, davlat hududlarini o‘rganish, iqtisodiy rejalashtirish va tarixiy jarayonlarni kartografik tasvirlash ishlari ilmiy muassasalar hamda maxsus kartografik tashkilotlar faoliyati bilan bog‘liq holda rivojlangan. Bu davrda kartografiya nafaqat geografik tadqiqotlar, balki tarix, iqtisodiyot, demografiya, harbiy ish va ta’lim tizimida ham keng qo‘llanilgan.

SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishida Fanlar akademiyasi tizimidagi ilmiy institutlar, universitetlar, arxivlar va kartografik nashriyotlar muhim o‘rin tutgan. Tarixiy xaritalar yaratish ishlari tarixiy geografiya, arxeologiya, etnografiya va iqtisodiy tarixga oid tadqiqotlar bilan uzviy bog‘liq holda olib borilgan. Sovet tarixshunosligida tarixiy voqealarni hududiy jihatdan tasvirlash, davlatlarning siyosiy chegaralarini ko‘rsatish, iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini xaritalashtirish va aholi joylashuvini o‘rganishga katta e’tibor qaratilgan. Sovet tarixiy kartografiyasining muhim xususiyatlaridan biri tarixiy atlaslarning tizimli ravishda yaratilishi hisoblanadi. Bunday atlaslarda qadimgi dunyo, o‘rta asrlar, yangi davr va eng yangi tarixga oid siyosiy, iqtisodiy va harbiy

jarayonlar aks ettirilgan. Tarixiy atlaslar umumta’lim maktablari, oliy ta’lim muassasalari va ilmiy tadqiqotlar uchun mo‘ljallangan. Ularning mazmunida davlatlarning hududiy rivojlanishi, harbiy yurishlar, iqtisodiy markazlar, savdo yo‘llari, xalq harakatlari va siyosiy voqealar kartografik shaklda ifodalangan.

Sovet davrida tarixiy kartografiya marksistik tarixshunoslik metodologiyasi ta’sirida rivojlangan. Tarixiy xaritalarda ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ishlab chiqarish munosabatlari, sinfiy kurash, inqilobiy harakatlar va iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga alohida e’tibor qaratilgan. Bunday yondashuv tarixiy jarayonlarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini xaritalashtirish imkoniyatlarini kengaytirgan bo‘lsa-da, ayrim mavzularda siyosiy-mafkuraviy cheklovlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo‘lgan. Shu bois sovet davri tarixiy xaritalarini o‘rganishda ularning ilmiy mazmuni bilan bir qatorda yaratilgan davrning mafkuraviy sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Sovet tarixiy kartografiyasining yirik ilmiy-nashriy loyihalaridan biri «Atlas istorii geograficheskix otkritiy i issledovaniy» kabi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar tarixiga bag‘ishlangan kartografik nashrlar bilan bog‘liqdir. Shuningdek, SSSR hududining tabiiy, iqtisodiy va tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi ko‘plab atlaslar yaratilgan. Ular geografik bilimlarni tizimlashtirish, tarixiy voqealarni makon bilan bog‘liq holda tushuntirish va ilmiy ma’lumotlarni umumlashtirishga xizmat qilgan.

Sovet davrida yaratilgan «Atlas istorii SSSR» tarixiy kartografiya taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan nashrlardan biridir. Mazkur atlasning turli nashrlarida Rossiya va SSSR hududlarining qadimgi davrdan boshlab tarixiy rivojlanishi, siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, iqtisodiy jarayonlar, harbiy voqealar va boshqa tarixiy hodisalar kartografik shaklda yoritilgan. Tarixiy atlaslarning yaratilishi tarixiy ma’lumotlarni geografik jihatdan tizimlashtirish va o‘quv jarayonida ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirgan[23]. SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishi Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Sovet davrida O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston hududlarining tabiiy-geografik, iqtisodiy va tarixiy xaritalari yaratilgan. Ushbu xaritalarda qadimgi davlatlar, arxeologik yodgorliklar, sug‘orish tizimlari, aholi manzilgohlari, iqtisodiy markazlar va ma’muriy-hududiy birliklar aks ettirilgan. Ayniqsa, arxeologik ekspeditsiyalar natijasida to‘plangan ma’lumotlar tarixiy kartografiyaning ilmiy asoslarini boyitgan.

Markaziy Osiyoda tarixiy kartografik tadqiqotlarning rivojlanishida Sergey Tolstov, Yahyo G‘ulomov, Aleksandr Bernshtam va boshqa olimlarning arxeologik hamda tarixiy-geografik izlanishlari muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya

[23] Атлас истории СССР. — Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1960-yillar nashrlari.

ekspeditsiyasi faoliyati davomida qadimgi Xorazmning aholi manzilgohlari, sug‘orish tizimlari, qal’alari va tarixiy hududlariga oid ko‘plab ma’lumotlar to‘plangan. Ushbu tadqiqotlar natijasida qadimgi Xorazmning tarixiy geografiyasini qayta tiklash imkoniyatlari kengaygan.

Yahyo G‘ulomovning Xorazm sug‘orish tizimlari tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari ham tarixiy kartografiya uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olim qadimgi sug‘orish tarmoqlari, dehqonchilik hududlari va aholi manzilgohlarining tarixiy rivojlanishini arxeologik hamda geografik ma’lumotlar asosida o‘rgangan. Uning tadqiqotlari qadimgi Xorazm vohasining tabiiy-geografik sharoiti va xo‘jalik taraqqiyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qilgan. Bunday ilmiy izlanishlar tarixiy-kartografik rekonstruksiya usullarining Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi[24]. Sovet davrida O‘zbekiston hududining tarixiy kartografiyasini rivojlantirishda qadimgi va o‘rta asr shaharlarini o‘rganish, arxeologik yodgorliklarni xaritalashtirish va tarixiy toponimlarni aniqlash ishlari ham muhim o‘rin tutgan. Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent, Farg‘ona vodiysi va boshqa tarixiy hududlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimgi shaharlar, qishloqlar, qal’alar, sug‘orish inshootlari va savdo yo‘llarining joylashuvi haqida yangi ma’lumotlar olingan. Ushbu ma’lumotlar tarixiy xaritalar yaratish va tarixiy geografik tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim manbaviy asos bo‘lib xizmat qilgan.

Sovet tarixiy kartografiyasining rivojlanishida ilmiy metodlarning takomillashuvi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy xaritalarni yaratishda yozma manbalar, arxeologik ma’lumotlar, statistik hujjatlar, eski geografik xaritalar va topografik tasvirlardan foydalanilgan. Qiyosiy kartografik tahlil, tarixiy-geografik lokalizatsiya, toponimik tadqiqot va hududiy rekonstruksiya usullari keng qo‘llanilgan. Ushbu usullar tarixiy voqealarning geografik joylashuvini aniqlash, turli davrlardagi hududiy o‘zgarishlarni taqqoslash va tarixiy jarayonlarning makoniy xususiyatlarini o‘rganish imkonini bergan. Rossiya imperiyasi va sovet davri kartografik merosini qiyosiy o‘rganish ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Rossiya imperiyasi davrida kartografik faoliyat ko‘proq harbiy-strategik, ma’muriy va iqtisodiy ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu davrda yangi hududlarni o‘rganish, davlat chegaralarini aniqlash va geografik ma’lumotlarni to‘plash asosiy yo‘nalishlardan hisoblangan. Sovet davrida esa kartografik faoliyat markazlashgan ilmiy va davlat tizimi asosida rivojlanib, tarixiy atlaslar yaratish, iqtisodiy jarayonlarni xaritalashtirish va ta’lim tizimini kartografik materiallar bilan ta’minlash ishlari kengaygan. Biroq har ikki davrda ham kartografik tadqiqotlar davlat siyosati va mafkuraviy qarashlardan

[24] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

butunlay mustaqil bo‘lmagan. Rossiya imperiyasi davrida xaritalar hududiy ekspansiya va mustamlakachilik boshqaruvining muhim vositalaridan biri sifatida foydalanilgan bo‘lsa, sovet davrida ayrim tarixiy xaritalarning mazmuni hukmron mafkuraviy yondashuvlar asosida shakllantirilgan. Shu sababli ushbu davrlarda yaratilgan kartografik materiallarni zamonaviy tarixiy tadqiqotlarda qo‘llashda ularning yaratilish maqsadi, manbaviy asoslari va siyosiy sharoitlarini tanqidiy tahlil qilish zarur.

Rossiya imperiyasi va SSSR davrida yaratilgan tarixiy xaritalar bugungi kunda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ular yordamida davlatlarning tarixiy chegaralari, ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar, qadimgi aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning joylashuvini o‘rganish mumkin. Ayniqsa, zamonaviy geografik axborot tizimlari yordamida eski xaritalarni raqamlashtirish, ularni zamonaviy geografik ma’lumotlar bilan qiyoslash va tarixiy hududlarni qayta tiklash imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa Rossiya imperiyasi va sovet davri kartografik merosidan tarixiy geografiya tadqiqotlarida yanada samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Xulosa qilish mumkinki, Rossiya imperiyasi va sobiq SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishi geografik bilimlarning to‘planishi, davlat boshqaruvi, harbiy faoliyat, ilmiy tadqiqotlar va ta’lim tizimi taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Rossiya imperiyasi davrida geografik xaritalar yaratish, yangi hududlarni o‘rganish va ma’muriy-hududiy ma’lumotlarni tizimlashtirish ishlari rivojlangan bo‘lsa, sovet davrida tarixiy kartografiya ilmiy muassasalar va maxsus nashriyotlar faoliyati asosida keng ko‘lamli taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan. Har ikki davrda yaratilgan kartografik materiallar tarixiy geografiya, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix va arxeologik tadqiqotlar uchun muhim manbalar hisoblanadi. Ushbu merosni tanqidiy va qiyosiy asosda o‘rganish tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, qadimgi geografik makonni qayta tiklash va tarixiy bilimlarni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

4-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy kartografiya tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda yuz berishi, rivojlanishi hamda o‘zgarishini kartografik vositalar yordamida o‘rganadigan muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Tarixiy kartalar esa muayyan tarixiy davrda mavjud bo‘lgan davlatlar, siyosiy chegaralar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar, iqtisodiy markazlar va madaniy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aks ettiruvchi kartografik tasvirlardir. Ular tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘lash, tarixiy hodisalarning hududiy tarqalishini aniqlash va turli davrlarda yuz bergan o‘zgarishlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Tarixiy kartalar mazmuni, hududiy qamrovi, xronologik

doirasi va tadqiqot maqsadiga ko‘ra turli guruhlarga ajratiladi. Shular orasida umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy jarayonlarni o‘rganish hamda ta’lim jarayonida foydalanish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Umumiy tarixiy kartalar muayyan tarixiy davr yoki hududga oid asosiy siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni umumlashtirilgan holda aks ettiruvchi kartalardir. Bunday kartalarda tarixiy voqealarning barcha tafsilotlari emas, balki ularning eng muhim hududiy xususiyatlari tasvirlanadi. Umumiy tarixiy kartalarning asosiy vazifasi muayyan davrning tarixiy-geografik manzarasini yaxlit shaklda ko‘rsatishdan iborat. Ular yordamida davlatlarning joylashuvi, siyosiy chegaralari, yirik shaharlar, asosiy savdo yo‘llari, harbiy yurishlar va iqtisodiy markazlar haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin. Umumiy tarixiy kartalar keng hududlarni va uzoq tarixiy davrlarni qamrab olishi mumkin. Masalan, «Qadimgi Sharq davlatlari», «O‘rta asrlarda Yevropa», «VII–VIII asrlarda Markaziy Osiyo», «Amir Temur davlati» yoki «XIX asrda Turkiston» kabi kartalar muayyan davrning umumiy siyosiy va tarixiy-geografik holatini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bunday kartalarda davlat chegaralari, yirik siyosiy markazlar, muhim shaharlar, asosiy transport va savdo yo‘llari hamda tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan hududlar tasvirlanadi. Umumiy tarixiy kartalar tarixiy jarayonlarni yaxlit tasavvur qilish, davlatlar o‘rtasidagi hududiy munosabatlarni o‘rganish va muayyan davrning geografik xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi.

Umumiy tarixiy kartalarning muhim xususiyatlaridan biri kartografik umumlashtirishning yuqori darajada bo‘lishidir. Chunki bunday kartalarda katta hudud yoki keng tarixiy davr tasvirlanganligi sababli barcha geografik obyektlarni batafsil ko‘rsatish imkoniyati mavjud emas. Shu bois xarita tuzishda eng muhim tarixiy obyektlar tanlab olinadi, ikkinchi darajali ma’lumotlar qisqartiriladi va tarixiy jarayonlarning asosiy yo‘nalishlari aks ettiriladi. Kartografik generalizatsiya deb ataladigan ushbu jarayon xaritaning mazmunini tushunarli va ilmiy jihatdan izchil ifodalashga xizmat qiladi. Kartografiya nazariyasida xaritaning masshtabi, maqsadi va mazmuniga muvofiq ma’lumotlarni tanlash hamda umumlashtirish kartografik tasvirning asosiy tamoyillaridan biri sifatida qaraladi[25]. Umumiy tarixiy kartalar tarixiy davrlarning siyosiy-hududiy manzarasini aks ettirishda ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Masalan, qadimgi dunyo tarixiga oid umumiy kartalarda Misr, Mesopotamiya, Eron, Yunoniston va Rim kabi davlatlarning joylashuvi hamda ularning o‘zaro hududiy munosabatlari ko‘rsatiladi. O‘rta asrlar tarixiga oid kartalarda esa yirik davlatlar, siyosiy markazlar, savdo yo‘llari va madaniy

[25] Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.

hududlar tasvirlanadi. Bunday kartalar tarixiy voqealarning geografik sharoitini tushunishga yordam beradi.

Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda ham umumiy tarixiy kartalarning ahamiyati katta. Qadimgi Baqtriya, Sug‘d, Xorazm, Choch va Farg‘ona kabi tarixiy-geografik hududlarning joylashuvi umumiy kartalar orqali o‘rganiladi. Shuningdek, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatlarining siyosiy-hududiy rivojlanishini aks ettiruvchi kartalar tarixiy jarayonlarni qiyosiy o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu kartalar yordamida davlatlarning hududiy kengayishi, siyosiy markazlarining o‘zgarishi va qo‘shni hududlar bilan aloqalari haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin.

Alohida tarixiy kartalar esa muayyan tarixiy voqea, jarayon, hodisa yoki masalani batafsil yoritishga mo‘ljallangan kartalardir. Bunday kartalarda umumiy tarixiy manzaradan ko‘ra aniq bir mavzuning hududiy xususiyatlariga asosiy e’tibor qaratiladi. Alohida tarixiy kartalar ayrim adabiyotlarda maxsus yoki mavzuli tarixiy kartalar sifatida ham tavsiflanadi. Ularning asosiy vazifasi tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, rivojlanish bosqichlari, hududiy tarqalishi hamda o‘zaro bog‘liqligini chuqurroq ochib berishdan iborat. Alohida tarixiy kartalarning mazmuni tarixiy tadqiqotning maqsadi va yo‘nalishiga qarab belgilanadi. Masalan, muayyan jangning borishi, harbiy yurish yo‘nalishi, qadimgi sug‘orish tizimining shakllanishi, aholi migratsiyasi, savdo yo‘llarining rivojlanishi yoki tarixiy shaharlarning joylashuvi alohida kartalarda aks ettirilishi mumkin. Bunday kartalar tarixiy voqealarni batafsil tahlil qilish va ularning geografik omillar bilan bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi.

Alohida tarixiy kartalar siyosiy-tarixiy, harbiy-tarixiy, iqtisodiy-tarixiy, etnografik-tarixiy, demografik-tarixiy va madaniy-tarixiy yo‘nalishlarda yaratilishi mumkin. Siyosiy-tarixiy kartalarda davlat chegaralarining muayyan davrdagi o‘zgarishi, ma’muriy-hududiy birliklarning tashkil etilishi va siyosiy markazlarning joylashuvi aks ettiriladi. Harbiy-tarixiy kartalarda janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari va mudofaa inshootlari tasvirlanadi. Iqtisodiy-tarixiy kartalarda esa qadimgi dehqonchilik vohalari, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari, hunarmandchilik markazlari va ishlab chiqarish hududlari ko‘rsatiladi. Harbiy-tarixiy kartalar alohida tarixiy kartalarning keng tarqalgan turlaridan biridir. Bunday kartalar muayyan jang yoki harbiy yurishning geografik sharoitini aniqlash, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlarini ko‘rsatish va harbiy voqealarning borishini tahlil qilishga xizmat qiladi. Masalan, Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyoga yurishlari, arab qo‘shinlarining Movarounnahrga kirib kelishi yoki Amir Temurning harbiy yurishlariga oid maxsus kartalarda qo‘shinlar harakati, muhim janglar va strategik hududlar aks

ettirilishi mumkin. Bunday kartalar harbiy voqealarning sabab va oqibatlarini geografik omillar bilan bog‘liq holda o‘rganishga yordam beradi.

Iqtisodiy-tarixiy kartalar muayyan davrdagi xo‘jalik faoliyati va iqtisodiy munosabatlarning hududiy xususiyatlarini aks ettiradi. Ularda qadimgi dehqonchilik hududlari, sug‘orish tizimlari, konlar, hunarmandchilik markazlari, savdo yo‘llari va iqtisodiy aloqalar ko‘rsatiladi. Masalan, Buyuk ipak yo‘lining Markaziy Osiyo orqali o‘tgan tarmoqlari, qadimgi Xorazmning sug‘orish inshootlari yoki Farg‘ona vodiysidagi tarixiy dehqonchilik hududlarini aks ettiruvchi kartalar iqtisodiy-tarixiy kartalar jumlasiga kiradi.

Tarixiy kartografiyada qadimgi sug‘orish tizimlarini aks ettiruvchi alohida kartalar muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki sug‘orish tarmoqlarining joylashuvi qadimgi aholi manzilgohlari, dehqonchilik hududlari va iqtisodiy markazlarning shakllanishi bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan, Xorazm vohasining qadimgi sug‘orish tizimlarini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar, tarixiy-geografik ma’lumotlar va kartografik rekonstruksiya usullaridan foydalanilgan. Yahyo G‘ulomovning Xorazm sug‘orish tarixi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari qadimgi irrigatsiya tizimlari va aholi joylashuvi o‘rtasidagi tarixiy bog‘liqlikni o‘rganishda muhim ilmiy asos hisoblanadi[26]. Etnografik-tarixiy kartalar xalqlar va etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi, migratsiyasi hamda hududiy tarqalishini aks ettiradi. Bunday kartalar etnik jarayonlarning geografik xususiyatlarini aniqlash, qadimgi qabilalarning yashash hududlarini o‘rganish va turli davrlarda yuz bergan aholi harakatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, turkiy qabilalarning Markaziy Osiyoga tarqalishi, o‘g‘uzlar, qarluqlar, qipchoqlar va boshqa etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi alohida etnografik-tarixiy kartalarda tasvirlanishi mumkin. Biroq etnik hududlarni xaritalashtirishda yozma manbalarning cheklanganligi, etnonimlarning o‘zgarishi va aholi tarkibining murakkabligi hisobga olinishi zarur.

Demografik-tarixiy kartalar aholining tarixiy joylashuvi, soni, zichligi, migratsiyasi va demografik tarkibidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bunday kartalar tarixiy demografiya, urbanizatsiya va aholi geografiyasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasidagi aholi manzilgohlari, shaharlarning rivojlanishi va aholining hududiy taqsimotiga oid ma’lumotlarni maxsus kartalarda aks ettirish mumkin. Bunda statistik hujjatlar, aholini ro‘yxatga olish materiallari va tarixiy geografik manbalardan foydalaniladi. Madaniy-tarixiy kartalarda ilm-fan, ta’lim, me’morchilik, diniy markazlar va madaniy aloqalarning hududiy tarqalishi aks ettiriladi. Bunday kartalar yordamida qadimgi madaniyat markazlari, ilmiy

[26] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

maktablar, madrasalar, kutubxonalar, me’moriy yodgorliklar va madaniy aloqalar yo‘nalishlarini o‘rganish mumkin. Masalan, IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan markazlarining shakllanishi, Samarqand va Buxoroning madaniy taraqqiyoti yoki Temuriylar davridagi ilmiy markazlarning joylashuvi alohida tarixiy kartalarda aks ettirilishi mumkin.

Umumiy va alohida tarixiy kartalar o‘rtasidagi asosiy farq ularning mazmuni va tadqiqot maqsadida namoyon bo‘ladi. Umumiy tarixiy kartalar muayyan davr yoki hududning tarixiy-geografik manzarasini keng qamrovda tasvirlasa, alohida tarixiy kartalar aniq bir voqea yoki jarayonni batafsil yoritishga xizmat qiladi. Umumiy kartalarda bir nechta tarixiy hodisa va obyektlar birgalikda ko‘rsatilishi mumkin, alohida kartalarda esa muayyan mavzuga oid ma’lumotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu sababli umumiy tarixiy kartalar tarixiy jarayonlar haqida yaxlit tasavvur hosil qilishga, alohida tarixiy kartalar esa ularning muayyan jihatlarini chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi.

Mazkur kartalar o‘rtasidagi farq ularning masshtabi va hududiy qamrovida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Umumiy tarixiy kartalar ko‘pincha yirik geografik hududlarni qamrab olganligi sababli mayda masshtabda tuziladi. Alohida tarixiy kartalar esa muayyan hudud yoki voqeani batafsil tasvirlash uchun yirikroq masshtabda yaratilishi mumkin. Biroq bu qat’iy qoida emas, chunki umumiy va alohida tarixiy kartalarning masshtabi ularning maqsadi, mazmuni va tasvirlanayotgan hududning xususiyatlariga bog‘liqdir.

Tarixiy kartalarni yaratishda tarixiy manbalarning ishonchliligi va aniqligi muhim ahamiyatga ega. Umumiy tarixiy kartalar tuzishda turli davrlarga oid yozma manbalar, tarixiy atlaslar, arxeologik tadqiqotlar va geografik ma’lumotlar umumlashtiriladi. Alohida tarixiy kartalar yaratishda esa muayyan mavzuga oid manbalar batafsil o‘rganiladi. Masalan, qadimgi savdo yo‘llarini xaritalashtirishda tarixiy geografik tavsiflar, arxeologik topilmalar va qadimgi manzilgohlarning joylashuvi hisobga olinadi. Harbiy yurishlarni xaritalashtirishda esa tarixiy yilnomalar, harbiy tavsiflar, geografik sharoit va yo‘l tarmoqlariga oid ma’lumotlardan foydalaniladi. Tarixiy kartografiyada xronologik aniqlik ham muhim talab hisoblanadi. Chunki davlat chegaralari, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari va siyosiy markazlar turli tarixiy davrlarda o‘zgarib turgan. Shu sababli tarixiy kartalarda tasvirlanayotgan voqea yoki jarayonning davriy chegaralari aniq belgilanishi zarur. Bir necha asr davomida yuz bergan o‘zgarishlarni yagona xaritada tasvirlashda turli davrlarga oid ma’lumotlarni aralashtirib yubormaslik kerak. Zarur hollarda tarixiy jarayonlarning rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatish uchun bir nechta ketma-ket kartalar yaratiladi.

Umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy atlaslarning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Tarixiy atlaslar muayyan hudud, davlat yoki tarixiy davrga

oid kartalar majmuasidan iborat bo‘lib, tarixiy jarayonlarni tizimli ravishda o‘rganishga xizmat qiladi. Atlaslarda umumiy tarixiy kartalar muayyan davrning siyosiy-hududiy manzarasini ko‘rsatadi, alohida tarixiy kartalar esa harbiy yurishlar, iqtisodiy munosabatlar, aholi migratsiyasi va madaniy jarayonlarni batafsil yoritadi. Ushbu kartalarning birgalikda qo‘llanilishi tarixiy ma’lumotlarni to‘liqroq va izchilroq o‘rganish imkonini yaratadi. Tarixiy kartalarning ta’lim jarayonidagi ahamiyati ham katta. Umumiy tarixiy kartalar yordamida talabalar muayyan tarixiy davrning siyosiy-geografik holati, davlatlarning joylashuvi va asosiy tarixiy voqealar haqida yaxlit tasavvur hosil qiladilar. Alohida tarixiy kartalar esa muayyan voqea yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil o‘rganishga yordam beradi. Masalan, umumiy tarixiy karta orqali Amir Temur davlati hududini o‘rganish mumkin bo‘lsa, alohida tarixiy karta yordamida uning muayyan harbiy yurishi yoki savdo yo‘llarining joylashuvini tahlil qilish mumkin.

Zamonaviy tarixiy kartografiyada umumiy va alohida tarixiy kartalarni yaratishda raqamli texnologiyalar va geografik axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Geografik axborot tizimlari yordamida turli davrlarga oid tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda joylashtirish, ularni o‘zaro qiyoslash va hududiy o‘zgarishlarni tahlil qilish mumkin. Masalan, qadimgi davlat chegaralari, tarixiy shaharlar, sug‘orish tizimlari va savdo yo‘llari yagona raqamli xaritada turli qatlamlarda aks ettirilishi mumkin. Bu esa umumiy tarixiy manzara bilan alohida tarixiy jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy kartografiyaning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda aks etishini o‘rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega. Umumiy tarixiy kartalar muayyan davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini umumlashtirilgan holda tasvirlasa, alohida tarixiy kartalar aniq bir tarixiy voqea yoki jarayonni batafsil yoritadi. Ushbu kartalarning o‘zaro uyg‘unligi tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish, tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tahlil qilish va tarixiy-geografik rekonstruksiya ishlarini amalga oshirish imkonini beradi. Shu bois umumiy va alohida tarixiy kartalardan foydalanish tarixiy tadqiqotlar hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Muhokama uchun savollar:

1. Kartografiya fanining mazmuni, asosiy vazifalari va kartalarning mazmuniga ko‘ra tasniflanishi qanday ilmiy tamoyillarga asoslanadi?
2. Tarixiy kartografiyaning mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi va rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatgan?

3. Tarixiy-kartografik usullarning tarixiy voqea va jarayonlarni o‘rganishdagi ahamiyati nimalardan iborat?
4. Rossiya imperiyasi va sobiq SSSR davrida tarixiy kartografiyaning rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo‘lgan va ular o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
5. Umumiy va alohida tarixiy kartalarning o‘ziga xos xususiyatlari, farqlari hamda tarixiy tadqiqotlarda qo‘llanilish imkoniyatlari qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.
2. Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.
3. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
4. Атлас истории СССР. — Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1960-yillar nashrlari.

GLOSSARIY

1. Kartografiya – geografik obyektlar, tabiiy va ijtimoiy hodisalarning hududiy joylashuvi, tarqalishi hamda o‘zaro bog‘liqligini xaritalar orqali tasvirlash va o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi fan.

2. Geografik karta – Yer yuzasi yoki uning muayyan qismini matematik asosda, belgilangan masshtab va shartli belgilar yordamida tekislikda umumlashtirib tasvirlovchi kartografik manba.

3. Tarixiy kartografiya – tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, hududiy o‘zgarishlari hamda tarixiy xaritalarni yaratish va o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi ilmiy yo‘nalish.

4. Kartografik proyeksiya – Yerning egri yuzasini matematik qonuniyatlar asosida tekislikda tasvirlash usuli.

5. Karta masshtabi – xaritadagi masofa bilan Yer yuzasidagi unga mos haqiqiy masofa o‘rtasidagi nisbat.

6. Umumgeografik karta – hududning relyefi, suv tarmoqlari, aholi manzilgohlari, yo‘llari va boshqa asosiy geografik obyektlarini birgalikda aks ettiruvchi karta.

7. Mavzuli karta – muayyan tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy yoki tarixiy hodisaning hududiy tarqalishi va xususiyatlarini tasvirlovchi karta.
8. Umumiy tarixiy karta – muayyan tarixiy davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini umumlashtirilgan holda aks ettiruvchi karta.
9. Alohida tarixiy karta – muayyan tarixiy voqea, hodisa yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil tasvirlashga mo‘ljallangan maxsus karta.
10. Tarixiy atlas – muayyan hudud, davlat yoki tarixiy davrga oid, o‘zaro bog‘langan va tizimlashtirilgan tarixiy kartalar to‘plami.
11. Kartografik generalizatsiya – xaritaning masshtabi, maqsadi va mazmuniga muvofiq geografik obyektlarni tanlash, soddalashtirish hamda umumlashtirish jarayoni.
12. Tarixiy-kartografik usul – tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi hamda hududiy o‘zgarishlarini xaritalar asosida o‘rganish va tahlil qilish usuli.
13. Kartografik rekonstruksiya – tarixiy manbalar va geografik ma’lumotlar asosida o‘tmishdagi hududlar, chegaralar, aholi manzilgohlari va boshqa obyektlarning joylashuvini qayta tiklash usuli.
14. Tarixiy-geografik lokalizatsiya – yozma va arxeologik manbalarda qayd etilgan qadimgi geografik obyektlarning hozirgi joylashuvini aniqlash jarayoni.
15. Tarixiy toponimika – geografik nomlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi, o‘zgarishi va hududiy tarqalishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.
16. Siyosiy-tarixiy karta – davlatlar, siyosiy markazlar, ma’muriy birliklar va tarixiy chegaralarning muayyan davrdagi joylashuvini aks ettiruvchi karta.
17. Harbiy-tarixiy karta – janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlar harakati va mudofaa inshootlarining tarixiy-geografik joylashuvini tasvirlovchi karta.
18. Iqtisodiy-tarixiy karta – tarixiy davrlardagi xo‘jalik tarmoqlari, savdo yo‘llari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning hududiy joylashuvini aks ettiruvchi karta.
19. Rossiya imperiyasi kartografiyasi – Rossiya imperiyasi davrida davlat hududlarini geografik, topografik, harbiy va ma’muriy jihatdan xaritalashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat.
20. Sovet tarixiy kartografiyasi – SSSR davrida tarixiy voqea va jarayonlarni xaritalashtirish, tarixiy atlaslar yaratish hamda tarixiy-geografik tadqiqotlarda kartografik usullardan foydalanishga asoslangan ilmiy yo‘nalish.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Kartografiya fani nimani o‘rganadi?
A) Faqat tarixiy voqealarning xronologiyasini B) Geografik obyektlar va hodisalarning hududiy joylashuvi hamda ularni xaritalarda tasvirlash usullarini C) Qadimgi yozma manbalarning til xususiyatlarini D) Faqat davlatlarning siyosiy tarixini
To‘g‘ri javob: B
2. Geografik kartalar mazmuniga ko‘ra qanday asosiy guruhlarga bo‘linadi?
A) Umumgeografik va mavzuli kartalar B) Yirik va mayda kartalar C) Qadimgi va zamonaviy kartalar D) Qog‘oz va elektron kartalar
To‘g‘ri javob: A
3. Tarixiy kartografiyaning asosiy tadqiqot predmeti nima?
A) Yerning ichki geologik tuzilishi B) Iqlim o‘zgarishlarining fizik qonuniyatlari C) Tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi hamda hududiy o‘zgarishlari D) Adabiy asarlarning badiiy xususiyatlari
To‘g‘ri javob: C
4. Tarixiy-kartografik rekonstruksiya usulining asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Zamonaviy geografik nomlarni o‘zgartirish B) Faqat yangi yo‘llarni xaritalashtirish C) Geografik xaritalarning ranglarini belgilash D) Tarixiy manbalar asosida o‘tmishdagi hududlar va geografik obyektlarning joylashuvini qayta tiklash
To‘g‘ri javob: D
5. Rossiya kartografiyasi tarixida 1745-yilda qanday muhim atlas nashr etilgan?
A) «Theatrum Orbis Terrarum» B) «Atlas Rossiyskoy» C) «Parergon» D) «Geografiya»
To‘g‘ri javob: B
6. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston hududlarini xaritalashtirishning asosiy maqsadlaridan biri nima edi?
A) Hududlarni harbiy-strategik va ma’muriy jihatdan o‘rganish B) Faqat qadimgi qo‘lyozmalarni tarjima qilish C) Badiiy adabiyotlarni nashr etish D) Astronomik nazariyalarni ishlab chiqish
To‘g‘ri javob: A
7. Sobiq SSSR davrida tarixiy kartografiya rivojlanishining muhim xususiyati qaysi?
A) Tarixiy xaritalardan foydalanishning to‘xtatilishi B) Kartografik tadqiqotlarning faqat xususiy tashkilotlarda olib borilishi C) Tarixiy atlaslar yaratish va kartografik tadqiqotlarning ilmiy muassasalar faoliyati asosida rivojlanishi D) Geografik ma’lumotlarning ilmiy tadqiqotlardan chiqarilishi
To‘g‘ri javob: C

8. Umumiy tarixiy kartalarning asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Faqat bitta jangning borishini tasvirlash B) Muayyan tarixiy davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini umumlashtirib ko‘rsatish C) Faqat daryolarning chuqurligini aniqlash D) Zamonaviy ob-havo ma’lumotlarini aks ettirish
To‘g‘ri javob: B
9. Alohida tarixiy kartalar umumiy tarixiy kartalardan qaysi jihati bilan farqlanadi?
A) Ularda geografik obyektlar tasvirlanmaydi B) Ular faqat zamonaviy davr uchun yaratiladi C) Ular tarixiy manbalarga asoslanmaydi D) Muayyan tarixiy voqea yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil yoritadi
To‘g‘ri javob: D
10. Qadimgi Xorazmning sug‘orish tizimlari va aholi manzilgohlarini tarixiy-geografik jihatdan o‘rganishga katta hissa qo‘shgan o‘zbek olimi kim?
A) Yahyo G‘ulomov B) Abu Ali ibn Sino C) Ahmad Donish D) Mahmud Koshg‘ariy
To‘g‘ri javob: A